

MARKO DIZDAR

Institut za arheologiju
HR – 10000 ZAGREB
Ulica grada Vukovara 68
marko.dizdar@iarh.hr

ŽELJEZNI POJASI TIPRA ZVONIMIROVO LT 6 KAO DIO ŽENSKE SREDNJOLATENSKE NOŠNJE U ZAPADNOJ PANONIJI I NA JUGOISTOČNOALPSKOM PROSTORU

UDK 903 »636/637«:671.12:739.51
Izvorni znanstveni rad

Istraživanja groblja Zvonimirovo-Veliko polje omogućila su prepoznavanje karakterističnih oblika i kombinacija ženske srednjolatske nošnje mokronoške skupine. Njezin važan dio predstavljali su željezni pojasi sastavljeni od pletenih članaka koji se, s obzirom na postojanje trakaste spojnice, mogu podijeliti u dvije istovremene varijante. Pojasi tipa Zvonimirovo LT 6 pokazuju rasprostranjenost na zapadnopanonskom i jugoistočnoalpskom prostoru te, sa željeznim i brončanim fibulama s dvije kuglice, svjedoče o zajedničkim oblicima ženske nošnje u drugoj polovini 3. i 2. st. pr. Kr. (LT C1b–C2) između istočnih obronaka Alpi, Save i Dunava, ponekad sve i do južnih te zapadnih obronaka Karpata. U nadregionalne srednjolatske tipove spadaju još i pojedini oblici obručastog nakita, kao npr. brončane nanogvice s tri ili četiri kalote, koje su zabilježene u grobovima Mokronog IIa stupnja. S druge strane, u grobovima datiranim u Mokronog IIa–b stupanj pronađene su kopče tipa Brežice kao i pojedini oblici brončanih fibula kao tipa Zvonimirovo ili fibule s rombično ili trapezoidno raskucanim lukom, koji pokazuju rasprostranjenost na jugoistočnoalpskom prostoru zbog čega se mogu smatrati karakterističnim predmetima ženske nošnje kojom se isticala pripadnost identitetu mokronoške skupine, odnosno Tauriscima. Spomenuti se oblici u manjem broju nalaze i na susjednim prostorima te mogu predstavljati dokaz razmjene i/ili trgovine ili svjedoče o postojanju egzogamnih veza između različitih zajednica, koje su naseljavale prostor između istočnih Alpi i Dunava.

Ključne riječi: mokronoška skupina, Zvonimirovo, groblje, ženska nošnja, željezni pojasi, kopče tipa Brežice, Kugelfibel, fibule tipa Zvonimirovo, Podravina, Taurisci, Skordisci.

Key words: Mokronog Group, Zvonimirovo, cemetery, female costume, iron belts, Brežice Type clasps, Kugelfibel, Zvonimirovo type pins, Podravina, the Taurisci, the Scordisci.

U dosadašnjem kronološkom definiranju groblja Zvonimirovo-Veliko polje važnu odrednicu imali su brojni prilozi naoružanja i dijelova nošnje iz grobova muškaraca. Međutim, kako su posrijedi oblici i kombinacije koje su zabilježene na širokom prostoru rasprostiranja latenske kulture, u definiranju uže kulturološke pripadnosti groblja čini se da važniju odrednicu imaju nalazi iz grobova žena, koje su na osnovi karakterističnih predmeta nošnje i njihovih kombinacija jasnije prikazi-

vale identitet zajednice kojoj su pripadale. Istraživanja su pokazala kako su u grobovima muškaraca i žena u Zvonimirovu, uz samo rijetke zajedničke oblike željeznih fibula, zabilježeni različiti predmeti nošnje, kako u oblicima, tako i u materijalu od kojeg su napravljeni.

Dosadašnja su istraživanja pokazala kako se prepoznatljiva ženska srednjolatska nošnja mokronoške skupine sastojala od različitih kombinacija funkcionalno-dekorativnih predmeta kao što su pojasi, kopče i fibule. Najvažniju sastavnicu nošnje činili su različiti oblici željeznih pojasa, koji su najčešće sastavljeni od pletenih članaka, zatim željezne štapičaste kopče tipa Brežice te pojedini oblici brončanih fibula. S obzirom na to da spomenuti željezni pojasi te različiti oblici brončanih i željeznih fibula pokazuju široku rasprostranjenost, u definiranju nošnje mokronoške skupine izuzetno važnim postaju kombinacije više različitih predmeta, posebno ako se među njima nalaze predmeti koji pokazuju uže prostorne distribucije, kao što je npr. ustanovljeno za kopče tipa Brežice (GUŠTIN 2003). Također, u grobovima žena česti su i prilozi nakita, najčešće staklenih narukvica, dok se nanogvice, perle i prstenje nalaze u manjem broju. Predmeti nakita, poput priloga naoružanja iz muških grobova, uz usku vremensku odredivost, često pokazuju i široku rasprostranjenost, iako su poznati i određeni oblici koji su karakteristični za pojedina uža područja. U ženskim se grobovima još ponekad nalaze i prilozi željeznih noževa te keramički pršljeni kojima se prikazuju neke od svakodnevnih kućanskih aktivnosti koje su obavljale. U grobovima žena pronađene su i brojne keramičke posude, no prilaganje popudbine karakteristično je za grobove oba spola te više ima simboličko ili sociološko značenje, no što je osnova za bilo kakve regionalne podjele.

Predmeti nošnje i nakita iz ženskih grobova u Zvonimirovu pokazuju kako su pokojnice bile spaljene u odjeći, dok je popudbina dodana pri polaganju spaljenih ostataka u grobove. Tragove spaljivanja pokazuju gotovo sve staklene narukvice koje su izgubile svoj osnovni oblik kao i znatan broj staklenih perli te brončanih fibula i pojasa, dok to nije slučaj sa željeznim pojasi i fibulama na kojima se tragovi izlaganja vatrenoj stihiji lomače ne prepoznaju, budući da željezo ima višu temperaturu tališta koja tijekom samog čina spaljivanja nije bila dosegnuta. Ipak, spaljivanje pokojnica u odjeći s predmetima nošnje i nakita te potom njihovo polaganje u grobove pokazuje kako je riječ o važnom dijelu njihovog vanjskog izraza identiteta kojeg su ponijele i na drugi svijet.

Na osnovi rezultata dosadašnjih istraživanja te tipološko-kronološke analize prikupljenih nalaza zaključeno je kako se groblje u Zvonimirovu može datirati u razdoblje srednjeg latena te pripada istočnom rubu rasprostiranja mokronoške skupine Tauriska (Mokronog IIb), uz primjetne utjecaje susjednih zajednica, prije svega Skordiska, te uz vjerojatni kontinuitet dijela autohtonog panonskog stanovništva.¹ S obzirom na to da svrstavanje groblja ponajviše počiva na karakterističnim kombinacijama i predmetima ženske nošnje, i prepoznavanje utjecaja susjednih zajednica počiva na analizama nalaza iz grobova žena te pojedinih oblika keramičkih posuda, koji svjedoče o intenzitetu ostvarenih kontakata na širem zapadnopanonskom i jugoistočnoalpskom prostoru. Važnost groblja u Zvonimirovu nalazi se u pronalasku onih grobnih cjelina u kojima se nalaze predmeti koji se smatraju karakterističnim kako za žensku nošnju Tauriska koja prevladava, tako i Skordiska, čime nastaju jedinstvene kombinacije. Zasad ostaje pitanje da li je riječ o importima ili je došlo i do dolaska 'strankinja', koje su donijele neke predmete svoje nošnje kojoj su još vjerojatno pridodale elemente identiteta zajednice u koju su prispjele. Navedene pretpostavke detaljnije će se moći preispitati tek nakon analize cjelokupne ostavštine s groblja u Zvonimirovu, ali i istraživanjima ostalih istovremenih nalazišta u međuriječju Save, Drave i Dunava.

S obzirom na već poznate zaključke o pripadnosti groblja prostoru rasprostiranja mokronoške skupine, proučavanjem pojedinih predmeta ženske nošnje s groblja u Zvonimirovu, ali i s

¹ MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 2001; GUŠTIN 2003; DIZDAR 2005; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005; DIZDAR 2007.

ostalim nalazišta skupine, u ovom slučaju željeznih pletenih pojasa te pojedinih oblika željeznih i brončanih fibula, provjeravaju se pretpostavke u čemu ona pokazuje sličnosti ili razlike u odnosu na kombinacije ženske srednjolatske nošnje na širem jugoistočnoalpskom i zapadnopanonskom prostoru. Na taj se način otvaraju mogućnosti prepoznavanja širih prostornih modela ženske srednjolatske nošnje te izdvajanje kako onih oblika koji pokazuju nadregionalnu rasprostranjenost, tako i predmeta koji pokazuju uže prostorne odrednice. Svakako, predmeti ženske nošnje zbog zabilježenih brojnih oblikovnih promjena i dalje ostaju jedna od okosnica u poznavanju kronološkog razvoja mokronoške skupine.

Jedan od najistaknutijih funkcionalno-dekorativnih predmeta ženske nošnje na groblju u Zvonimirovu predstavljaju nalazi željeznih pojasa za koje je karakteristično sastavljanje od pletenih (uvijenih) i povezanih članaka. Na jednom se kraju pojasa nalazi kopča u obliku trna četverokutnog presjeka, koji je na kraju savijen i završava s kuglicom ili pločicom, dok se na drugom kraju nalazi petlja. S obzirom na sastav i završetak pojasa te način povezivanja članaka, dosad je na groblju u Zvonimirovu prepoznato više varijanti željeznih pletenih pojasa. Za prvu varijantu karakteristični su pojasi koji su sastavljeni iz dva dijela, od kraćeg sastavljenog od manjeg broja članaka i s dvije veće petlje na krajevima te dužeg dijela koji na jednom kraju završava s petljom, dok se na drugom nalazi kopča u obliku trna. Riječ je o pojasi koji su izdvojeni kao tip Mokronog te ih se smatra karakterističnim prilogom u grobovima muškaraca s naoružanjem iz Mokronog I stupnja, odnosno pretpostavlja se kako su služili za vješanje mača u koricama (GUŠTIN 1984: 327; BOŽIĆ 1987: 869. sl. 43,3; 1999: 209). Predloženo datiranje u najraniju fazu mokronoške skupine podupiru i posljednji nalazi iz grobova s naoružanjem s Kapiteljske njive (KRIŽ 2005: 30–31, T. 10,6, T. 79,6). Na grobljima Skordiska pojasi tipa Mokronog također su datirani u istovremeni ranolatski stupanj Beograd 1 te se smatraju karakterističnim prilogom u grobovima muškaraca s naoružanjem (BOŽIĆ 1981: 317, T. 1,3, T. 6,6; GUŠTIN 1984: 319). Na isti su način datirani željezni dvodijelni pojasi koji završavaju s kopčom te velikim petljama koji se pojavljuju u grobovima s naoružanjem u Karpatskoj kotlini (BUJNA 1982: 368) i južnoj Bavarskoj (KRÄMER 1985: 25). Ipak, pojasi tipa Mokronog zabilježeni su i u ženskim srednjolatskim grobovima kao dio ženske nošnje, o čemu bi svjedočio nalaz u grobu 194 s Kapiteljske njive, koji je ostalim nalazima datiran u mlađi dio Mokronog IIa stupnja (KRIŽ 2005: 24, T. 56,2,5).

U najvećem broju ženskih grobova u Zvonimirovu pronađeni su jednodijelni pojasi koji su sastavljeni od osmičastih, dva puta uvijenih i povezanih članaka (RAPIN 1995: 282, Fig. 3; SCHÖNFELDER 1998: 86–87, Abb. 6,10),² s kopčom na jednom i s petljom na drugom kraju. Pojasi se pojavljuju u dvije varijante, ovisno o postojanju tzv. trakaste spojnice koja povezuje dva dijela pojasa. Osnovni oblik čine jednodijelni pojasi koji se sastoje od pletenih članaka kao iz groba LT 12 (T. 2: 3) (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86, T. II,3). Isti su pojasi na grobljima mokronoške skupine izdvojeni kao tip Brežice 2, koji se pojavljuje u muškim ratničkim grobovima iz Mokronog IIa stupnja te se pretpostavlja da su služili za vješanje mača u koricama. Međutim, pojasi tipa Brežice 2 pojavljuju se i u istovremenim grobovima žena (GUŠTIN 1977: 71, T. 7,1; 1984: 330; BOŽIĆ 1987: 874, sl. 44,4; 1999: 210), u kojima se zadržavaju i tijekom Mokronog IIb stupnja (GUŠTIN 1984: 333; BOŽIĆ 1987: 876; 1999: 210; JOVANOVIĆ A. 2007: 39), kada se u grobovima muškaraca pojavljuju pojase garniture sastavljene od prstenastih kopči i obruča. Zbog toga se predlaže da se pojasi iz muških grobova Mokronog IIa stupnja i dalje nazivaju tipom Brežice 2, dok bi se oni iz ženskih srednjolatskih grobova nazivali tipom Zvonimirovo LT 12.

2 Članci su prvo međusobno spojeni, a potom su uvijeni. Različite varijante pojasa koji su sastavljeni od plete-

nih članaka razlikuju se prema obliku petlje, odnosno kopče na krajevima pojasa.

Pojavu željeznih pojasa tipa Zvonimirovo LT 12, s kopčom u obliku trna na jednoj strani te s petljom na drugoj, u grobovima žena iz Mokronog IIa stupnja dokumentira grob 49 iz Brežica. Iako je pojas sačuvan u ulomcima, može se prepoznati kraći dio pojasa koji završava s petljama te duži s kopčom na jednom kraju i s petljom na drugom, što možda ukazuje na njegovu pripadnost dvodijelnom tipu s trakastom spojnicom koja se nije sačuvala (T. 1: 3) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7). Istovremeni su jednodijelni pojasi iz ženskih grobova 6 i 7 iz Mokronoga (T. 1: 2) (GUŠTIN 1977: 71, T. 11,3, T. 12,11). Mlađem, Mokronog IIb stupnju, pripada pojas iz groba 26 u Dobovi (T. 1: 4) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1; BOŽIĆ 1987: 876, T. LXXXVII,12).³ Najveći broj usporedbi za jednodijelne pletene pojase tipa Zvonimirovo LT 12 nalazi se na groblju u Slatini. Vjerojatno iz više uništenih grobova označenih kao 1a potječu dijelovi tri pojasa sa sačuvanim kopčama na jednom kraju, dok se na drugom nalaze petlje. Kuglice, koje se nalaze na kraju kopče, ukrašene su s motivom križa u kojem se vjerojatno nalazio emajl. Pojas istog tipa još je zabilježen u ženskom grobu 21, dok su pojasi iz grobova 11 i 25 sačuvani u više dijelova od kojih se na krajevima nekih nalaze petlje koje bi ukazivale na mogućnost njihovog povezivanja s trakastim spojnicama (T. 2: 1–2). Grobovi također pripadaju Mokronog IIb stupnju (PIRKMAJER 1991: T. 5,25–27, T. 12,79–80, T. 17,115, T. 18,129–131). Nalazi jednodijelnih pletenih pojasa još su poznati iz Mokronoga (T. 1: 1) (GABROVEC 1966: T. 4,3), Formina (PAHIĆ 1966: 281–282, T. 6,5–6,11) i Valične vasi (TERŽAN 1975: 690, T. 22,5–7)⁴ te s još nekih nalazišta na jugoistočnoalpskom prostoru kao npr. iz Klagenfurta (DOLENZ 1957: 54, 58, Abb. 7,6)⁵ ili Frohnleitena, odakle je poznat veći broj pletenih članaka (KRAMER 1994: 30, T. 25).

I s nalazišta Skordiska poznati su nalazi željeznih jednodijelnih pojasa koji su sastavljeni od pletenih članaka. Tako je iz Kupinova poznat nalaz pojasa koji na jednom kraju završava s petljom, dok se na drugom kraju nalazi petlja u obliku osmice te je pripisan opremi za vješanje mača (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1970: 30, T. XI,4). Da pojasi mogu biti i dio ženske srednjolatske nošnje svjedoči grob 6 iz Osijeka u kojem je pronađen pojas s petljom na jednom kraju te s kopčom na drugom (SPAJIĆ 1954: 10–11, T. II,17; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2007: 116, sl. 2,1). Nalazi pletenih pojasa zabilježeni su i u objektu 1 te u LT C1 ženskom grobu 11 iz Nitre (PIETA 1993: 52, Obr. 4,1, Obr. 6,5–7).⁶

Drugi se tip pojasa također sastoji od pletenih članaka, no podijeljen je na dva dijela, na duži s kopčom i petljom na krajevima te kraći koji završava s dvije petlje. Petlja dužeg dijela i jedna od petlji kraćeg dijela, koje su ponekad oblika slova D, povezane su s trakastom spojnicom koja se sastoji od dvije pločice koje su presavijene oko petlji, dok su na sredini spojene zakovicom na čijoj se glavici može nalaziti motiv križa ili crte koji su vjerojatno bili ispunjeni emajlom. S istim je motivom često ukrašena i kuglica na kraju kopče, dok su članci bliže kopči još mogli biti ukrašeni s kosim urezima. Pojasi s trakastom spojnicom pronađeni u grobovima LT 5 i LT 6 (sl. 1; T. 3: 7) te možda u grobu LT 3 (T. 3: 6), na što bi ukazivao trakasti obruč manjeg promjera koji se sačuvala oko jedne petlje kraćeg dijela koji bi mogao predstavljati ostatak trakaste spojnice (TOMIČIĆ – DIZDAR 2005, 96–97, T. 5,6). Najveći broja pojasa opisane varijante zasad potječe s groblja u Zvonimirovu te se predlaže, zbog razlikovanja od prethodne varijante, da ih se dalje označava tipom Zvonimirovo LT 6.

3 Kopča pojasa nije sačuvana. Na mogućnost pripadnosti pojasa drugom tipu, onom s trakastom spojnicom, ukazivale bi dvije sačuvane petlje.

4 Ulomci se pripisuju muškim grobovima, odnosno pretpostavlja se kako je riječ o pojasi tipa Brežice 2, koji su služili za vješanje mača u koricama. Ipak, postoji i mogućnost kako je riječ o nalazima iz ženskih grobova.

5 Pojas je slabo sačuvan, zbog čega nije moguće odrediti njegove uže tipološke karakteristike.

6 Željezni pojasi koji su sastavljeni od pletenih članaka poznati su još na nekim grobljima u jugozapadnoj Slovačkoj: npr. Horný Jatov grob 233: BENADÍK 1957: Obr. 5,13, T. V,1: Maňa grob 132: BENADÍK 1983: 61, T. LIII,13.

Slika 1: pojas iz groba LT 6 (snimio D. Doračić)

Figure 1: belt from the grave LT 6 (photo: D. Doračić)

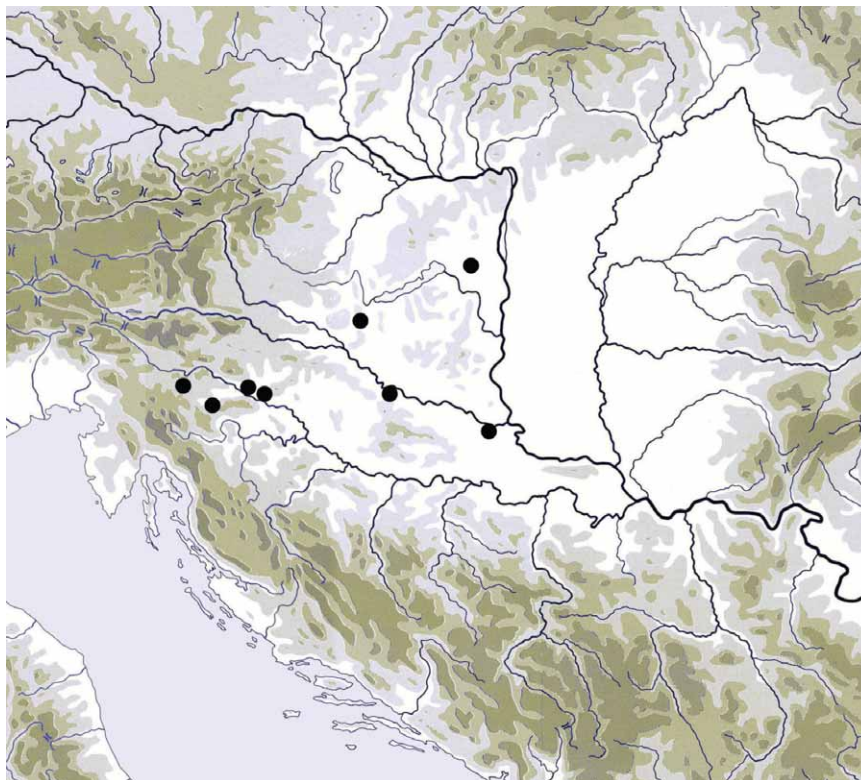
Usporedbe za pojase tipa Zvonimirovo LT 6 ipak nisu tako brojne. Osim, možda, već spomenutih pojasa iz grobova 49 iz Brežica (T. 1: 3) i 26 iz Dobove (T. 1: 4) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7, Abb. 20,1), najbliže analogije zabilježene su u ženskim grobovima na Kapiteljskoj njivi. Pojas iz groba 193, koji je ostalim priložima datiran u Mokronog IIb stupanj, ima sačuvanu spojnicu sa zakovicom koja povezuje kraći dio s dvije petlje i duži s petljom i kopčom na drugom kraju (T. 3: 3). Na postojanje spojnice na pojasu iz groba 654 možda ukazuje sačuvani trakasti obruč manjeg promjera oko petlje dužeg dijela pojasa (KRIŽ 2001: 150, kbr. 451; KRIŽ 2005: 24, T. 55,4). Pojas sastavljen od dužeg i kraćeg dijela koji su povezani s trakastom spojnicom pronađen je u grobu 42 tumula V na Magdalenskoj gori. Spojnica na sredini ima zakovicu s udubljenjem, vjerojatno za umećanje emajla. Kraći dio pojasa završava s petljama, dok se kod dužeg dijela na jednom kraju nalazi petlja, a na drugom je kopča (T. 3: 1). Pojas se, na osnovi ostalih nalaza, pripisuje kasnolatskom ratničkom grobu, no vjerojatnije je kako pripada nekoj drugoj grobnoj cjelini koja bi odgovarala nešto starijem pokopu žene (HENCKEN 1978: 40, Fig. 164c).⁷ S groblja u Osijeku potječe dio pojasa s uvijenim članacima te s trakastom spojnicom koja je provučena kroz jednu sačuvanu petlju. Na sredini se nalazi zakovica koja povezuje dva dijela spojnice (T. 3: 2), pa se pretpostavlja kako je riječ o ostacima pojasa sa središnjom trakastom spojnicom (SPAJIĆ 1956: 52, T. XII,4). O pojavi pojasa tipa Zvonimirovo LT 6 već tijekom LT C1 svjedočio bi nalaz s groblja Magyarszerdahely. Veće petlje kraćeg i dužeg dijela pojasa povezane su s trakastom spojnicom koja na sredini ima zakovicu s glavicom koja je ukrašena motivom križa (T. 3: 4) (HORVÁTH 1987: 96, Pl. XIV,11).⁸ Pojas s ostacima trakaste spojnice oko petlje na kraju dužeg dijela potječe i s groblja u Sárosdu (T. 3: 5) (TOMPA 1937: 112, T. 53,6–7).⁹ Dakle, kod svih pojasa tipa Zvonimirovo LT 6 kopča se uvijek na-

7 U grobu su još pronađeni savijeni željezni mač, koplje, umbo i nož te noga keramičke posude. Prilozi naoružanja mogu se pripisati Mokronog IIIa stupnju. Razlika je primjetna u kronološkoj usporedbi pojasa i ostalih nalaza, gdje bi pojas predstavljao stariji dio cjeline.

8 Groblje sadrži pokope LT B2–C1.

9 S groblja potječe i kraći dio pojasa s dvije petlje na krajevima. Možda je riječ o dijelovima istog pojasa.

Karta 1: nalazišta željeznih pojasa tipa Zvonimirovo LT 6

Map 1: distribution of sites with Zvonimirovo LT iron belts

lazi na jednom kraju dužeg dijela, dok kraći dio uvijek završava s dvije petlje, od kojih je jedna služila za zatvaranje pojasa.

Željezni pojasi oba izdvojena tipa, Zvonimirovo LT 12 i LT 6, koji su sastavljeni od uvijenih i spojenih članaka, s kopčom na jednom i petljom na drugom kraju, na groblju u Zvonimirovu predstavljaju karakterističan funkcionalno-dekorativan predmet ženske nošnje, koji je datiran u Mokronog IIb stupanj, iako je na drugim grobljima njihova pojava zabilježena još tijekom Mokronog IIa stupnja ili LT C1 (npr. Brežice, Magyarszerdahely). Usporedbe su, osim na grobljima mokronoške skupine, dokumentirane i na nalazištima Skordiska u istočnoj Slavoniji i Srijemu, zatim u Štajerskoj, Transdanubiji i jugozapadnoj Slovačkoj (Karta 1), što pokazuje da je riječ o oblicima koji predstavljaju karakterističan dio ženske srednjolatske nošnje na jugoistočnoalpskom i zapadno-panonskom prostoru.

Sa željeznim i brončanim pojasi u ženskim grobovima u Zvonimirovu pronalaze se i željezne kopče tipa Brežice, koje se smatraju za jedan od najkarakterističnijih predmeta ženske srednjolatske nošnje mokronoške skupine (GUŠTIN 2003). One su na groblju u Zvonimirovu pronađene u velikom broju, kako u bogatije tako i u prosječno opremljenim grobovima na svim dijelovima dosad istražene površine groblja, što potvrđuje njihovu važnost u vanjskom prikazivanju identiteta zajednice kojoj su pokojnice pripadale, odnosno prikazuju pripadnost groblja te srednje Podravine području rasprostiranja mokronoške skupine (TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: 97–101). Prema mišljenju M. Guština, a na osnovi nalaza u grobu 18 s Nove table kod Murske Sobote u ko-

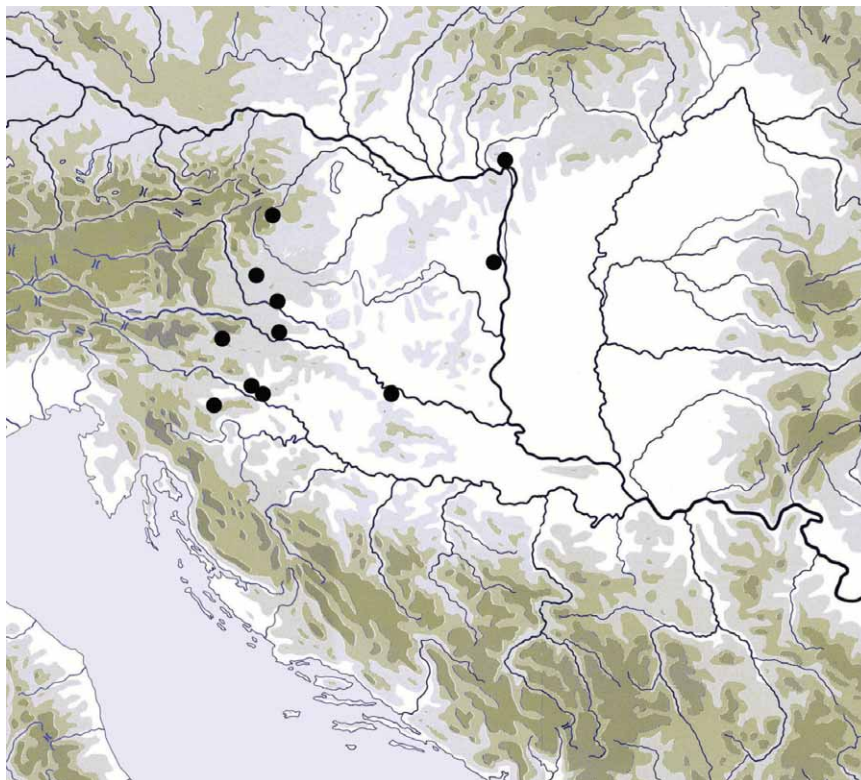
jem je pronađena kopča koja oko donjeg dijela igle ima manji obruč lančića, kopče tipa Brežice služile su za zakopčavanje ogrtača ili plašta (GUŠTIN 2003: 324, sl. 3). Prema drugom mišljenju možda je riječ o privjesku simboličkog značenja koji je visio na željeznom ili brončanom pojasu (BOŽIĆ 1987: 875–876; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86), na što možda ukazuju i pronalazak svih kopči u grobovima iz Zvonimirova sa željeznim ili brončanim pojasiima te završetak igle kopči koji je zaobljen ili čak srcoliko proširen, zbog čega ih se teško moglo provlačiti kroz odjeću. Navedenoj pretpostavci u prilog ide otkriće kopče u grobu 194 na Kapiteljskoj njivi koja je pronađena s kraćim dijelom željeznog dvodijelnog pojasa koji završava s dvije veće petlje (KRIŽ 2005: T. 56,6).¹⁰ Međutim, na groblju u Brežicama i u nekim drugim grobovima na Kapiteljskoj njivi (npr. grob 190) kopče su pronađene u grobovima u kojima nije zabilježen prilog pojasa (GUŠTIN 2003: 323, sl. 2; KRIŽ 2005: T. 54,4), što i dalje ostavlja pitanje njihove namjene i značenja otvorenim. Kopče tipa Brežice, bez obzira na namjenu, i dalje ostaju jedno od osnovnih obilježja ženske srednjolatske nošnje mokronoške skupine s vjerojatnom određenom simboličko-dekorativnom funkcijom koju su imale, što dijelom možda podupire i njihov nedostatak na susjednim grobljima Skordiska te pojedinačni nalazi na grobljima na širem jugoistočnoalpskom i zapadnopanonskom prostoru (Karta 2).¹¹ Od ranije su poznati nalazi iz Kleinhöfleina (PITTIONI 1954: Abb. 473,10) i Perkáte (HUNYADY 1944: T. XIX, kóp. 20,7), dok iz groba 6 u Szobu, datiranog u LT C1, potječe kopča s obručem manjeg promjera na vrhu igle (HORVÁTH 1945: 64, 3. kep,3). Istom tipu kopče s manjim obručem na vrhu igle pripadaju i kopče iz Slatine te Perkáte. Kopča tipa Brežice s većim obručem na vrhu pronađena je sa željeznim pletenim pojansom u ženskom grobu iz jugozapadne Štajerske, koji je ostalim nalazima datiran u LT C1b (BERNDT – BERNHARD 1998: 50–51, Abb. C).

S obzirom na to da željezne kopče tipa Brežice zasad nisu u većem broju pronađene izvan područja rasprostiranja mokronoške skupine, čijem istočnom rubu pripada i groblje u Zvonimirovu, može se pretpostaviti kako je riječ o karakterističnom dijelu ženske srednjolatske nošnje Tauriska. Kopče se pojavljuju u bogatije, ali i prosječno opremljenim grobovima, zbog čega ih se ne bi moglo okarakterizirati kao oznakom socijalnog položaja, odnosno riječ je o predmetu koji je bio karakterističan za širi dio ženske populacije i time ukorijenjen u idejnom konceptu i identitetu cijele zajednice. Spomenuti nalazi izvan prostora rasprostiranja mokronoške skupine možda ukazuju na kretanje pojedinaca, u ovom slučaju na mogućnost postojanja ženidbenih veza između različitih keltskih zajednica na širem jugoistočnoalpskom i zapadnopanonskom prostoru, iako ne treba isključiti niti mogućnost kako je riječ o predmetima trgovine. Ipak, s obzirom na nepoznavanje većeg broja grobova na susjednim područjima, prije svega između istočnih obronaka Alpi i Dunava tijekom LT C2, nije isključeno kako će u budućim istraživanjima i na tim prostorima biti zabilježen veći broj nalaza kopči tipa Brežice, što bi onda, slično spoznaji zabilježenoj u proučavanju željeznih pletenih pojasa, svjedočilo o mnogim zajedničkim karakteristikama ženske srednjolatske nošnje na navedenom prostoru. Tek izdvajanje karakterističnih kombinacija predmeta nošnje pripomoglo bi u jasnijem definiranju pojedinih regionalnih kulturoloških pojavnosti, koje će na kraju kasnog latena biti prepoznate u imenima različitih zajednica keltsko-panonskog porijekla.

Slične spoznaje o zajedničkim oblicima ženske srednjolatske nošnje na jugoistočnoalpskom i zapadnopanonskom prostoru potkrepljuju i nalazi željeznih te brončanih fibula s groblja u Zvonimirovu, koje su također predstavljale važan dio ženske nošnje i ostavštine mokronoške skupine, čija su ujedno i nezaobilazna kronološka odrednica. Za pojedine oblike usporedbe su zabilježene

¹⁰ Kopče tipa Brežice brojne su i na Kapiteljskoj njivi: KRIŽ 2001: 99, kbr. 149; 2005: 24, T. 11,4, T. 54,4, T. 55,5,8, T. 57,7. Položaj kopče u grobu 194 mogao je ovisiti i o načinu njezina polaganja u grob koji se datira u mlađi dio Mokronog IIa stupnja.

¹¹ GUŠTIN 1984: 340; BOŽIĆ 1987: 886; GUŠTIN 2003: 327; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: 97–101, Karta 5.

Karta 2: nalazišta kopči tipa Brežice

Map 2: distribution of sites with Brežice bucklets

ne na širokom prostoru rasprostiranja latenske kulture, dok neki drugi tipovi pokazuju rasprostranjenost na prostoru jugoistočnih Alpa. U ženskim grobovima nalazi se od jedne do šest fibula, najčešće brončanih, dok iz manjeg broja grobova potječu nalazi željeznih fibula koje su sličnih oblika i dimenzija kao one iz muških grobova. Jedine izuzetke zasad predstavljaju grobovi LT 1 i LT 3 u kojima su pronađene samo željezne fibule (TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: 103–105).¹² S obzirom na način spajanja nožice s lukom te oblik i raščlanjenost nožice, sve su fibule s groblja u Zvonimirovu podijeljene u tri osnovne skupine koje se, potom, na osnovi drugih tipoloških karakteristika još dijele na brojne varijante: fibule s dvije kuglice; fibule s jednom kuglicom (željezne) ili s različito plastično raščlanjenom nožicom ili lukom (brončane); glatke fibule.

Primjer šireg rasprostranjenog oblika koji se nalazi u grobovima žena, poput željeznih pletenih pojasa tipa Zvonimirovo LT 12, predstavljaju željezne i brončane fibule s dvije kuglice (*Kugelfibeln*) koje su, u odnosu na željezne fibule istih tipoloških karakteristika iz grobova muškaraca, manjih dimenzija (BIEGER 2003: 19–21).¹³ Fibule imaju dugu nožicu s jednom kuglicom, dok se druga nalazi na spoju nožice i luka trapezoidnog obrisa. Spirale fibula sastoje se od četiri do osam

¹² Nije isključeno da su navedeni grobovi sadržavali i priloge brončanih fibula koje se nisu sačuvala.

¹³ Fibule s kuglicom/ama pojavljuju se u veličinama od 3,0 do 18,0 cm, no većina ih je dimenzija između 4,0 i 7,9

cm, gdje su opet najbrojnije one dimenzija 5,0–5,9 cm. Također, u većem se broju pojavljuju i fibule dimenzija 8,0–12,9 cm, što odgovara većim željeznim fibulama iz grobova muškaraca, ali i iz pojedinih ženskih grobova u Zvonimirovu.

navoja koji su povezani izvana. S obzirom na smještaj kuglica, fibule s groblja u Zvonimirovu pripadaju fibulama sheme A2 prema podjeli A. Bieger (2002: 55–58, Abb. 1–2; 2003: 4–16; Abb. 2–3).

Željezne fibule s dvije kuglice pronađene su u grobovima LT 1 (T. 4: 19) (TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: 104, T. 1,2) i LT 11 (T. 4: 18) (DIZDAR 2005: 57, T. 1,4), dok je par istih fibula pronađen u grobu LT 12 (T. 4: 20–21) (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86, T. VII,4). Oblikom i veličinom opisane fibule u potpunosti nalikuju brončanim fibulama koje se u ženskim grobovima u Zvonimirovu pojavljuju u većem broju i koje su također najčešće nošene u paru, kako to i pokazuju nalazi iz groba LT 12 (T. 5: 11–14) (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86, T. VII,5–6). Fibule imaju dugu nožicu koja je savijena pod ostrim kutom ili u obliku slova U. Brončane se fibule, uostalom, kao i one željezne, u grobovima žena pojavljuju u dvije veličine koje pokazuju iste oblikovne karakteristike, pri čemu su one manje brojnije.

Usporedbe za željezne i brončane fibule s dvije kuglice iz ženskih grobova u Zvonimirovu zabilježene su i na drugim grobljima mokronoške skupine, ali i na širem panonsko-podunavskom prostoru. Željezne fibule s dvije kuglice pronađene su u ženskim grobovima u Mokronogu (T. 4: 7) (GUŠTIN 1977: 71, T. 12,2; BOŽIĆ 1987: 876, sl. 45,15), Dobovi (T. 4: 6) (GUŠTIN 1984: 330–331, Abb. 19,22) ili Slatini (T. 4: 1–5) (PIRKMAJER 1991: T. 18,124–126), koji su datirani u stupnjeve Mokronog IIa–b. Potvrđuju to i istraživanja na Kapiteljskoj njivi gdje su pronađene željezne fibule s dvije kuglice te sa spiralama sastavljenim od šest do osam navoja. Fibule se nalaze u grobovima koji su ostalim priložima datirani u mlađi dio Mokronog IIa stupnja (LT C1b) ili u Mokronog IIb stupanj (T. 4: 9–17).¹⁴ Pojavu željeznih fibula u LT C1 potvrđuje i nalaz para željeznih fibula s dvije kuglice u ženskom grobu B4 u St. Kanzianu (GLEIRSCHER 1996: 40, Abb. 18,9–10).

Željezne fibule s dvije kuglice zabilježene su i na grobljima Skordiska, o čemu svjedoči nalaz fibule iz groba 9 u Osijeku (T. 4: 8) (SPAJIĆ 1954: 13, T. V,29). U LT C1 datirana je fibula s dvije kuglice iz groba 13 u Bodroghalomu (HELLEBRANDT 1999: 190, Fig. 125,1). Slične željezne fibule na groblju Manching-Steinbichel većinom su pronađene u ženskim grobovima, iako su poznate i u muškim te su datirane u LT C1–C2 (KRÄMER 1985: 77, 85, T. 3,1, T. 19,5, T. 23,4, T. 25,2–5; GEBHARD 1989: Abb. 42,9–10).¹⁵ Željezne fibule s trapezoidnim ili polukružnim obrisom luka s Manchinga izdvojene su u grupu 23 za koju je karakteristična spirala sastavljena od većeg broja navoja, dok se na nožici mogu nalaziti kuglice. Pojavljuju se već tijekom LT C1, dok su na spomenutom groblju Manching-Steinbichel pronađene i u grobovima iz LT C2 (GEBHARD 1991: 22, 86, Abb. 7, T. 42,647). Takve manje željezne fibule sheme A2 i duljine između 4,0 i 6,0 cm, koje se smatraju dijelom ženske nošnje, izdvojene su u varijantu Graitschen za koju je karakteristična i spirala sastavljena od četiri do šest navoja. Fibule su datirane u LT C1b–C2 (BIEGER 2003: 32–33, 77, Abb. 20, Karte 22). Za datiranje fibula s dvije kuglice važnim se smatra grob 92 u Wederathu, u kojem je pronađena manja željezna fibula s dvije kuglice te sa spiralom od šest izvana povezanih navoja. Grob se nalazi u blizini groba 96 koji je dendrokronološki datiran u 208. god. pr. Kr., što se smatra za jedan od oslonaca apsolutno kronološkog datiranja LT C1 (HAFFNER 1979: 405, Abb. 2,3, T. 69,1; POLENZ 1982: 122–123, Abb. 21,3).

U nešto su većem broju poznate brončane fibule s dvije kuglice koje također imaju spirale sastavljene od četiri do osam navoja, koji su povezani izvana. Najbliža usporedba za nalaze iz Zvo-

14 KRIŽ 2001: 98, kbr. 148, 107, kbr. 205; 2005: 22, T. 9,5–6, T. 48,3–4, T. 48,4–6, T. 55,6, T. 56,4, T. 60,5. Ženski grobovi 114, 175, 176, 193, 194, 200, 266.

15 Fibule sa spiralom do šest navoja češće su u ženskim grobovima iz LT C1, dok se one s više navoja pojavljuju u

grobovima iz LT C2. Ipak, nalazi s groblja u Zvonimirovu pokazuju kao se fibule sa spiralama od šest navoja nalaze još i tijekom LT C2, zbog čega se broj navoja na spirali ne može uvijek smatrati pouzdanom kronološkom karakteristikom.

nimirova poznata je iz Siska odakle potječe manja brončana fibula s dvije veće kuglice (T. 5: 5) (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1970: 65, sl. 3,1). Na grobljima mokronoške skupine brončane fibule s dvije kuglice pojavljuju se u ženskim grobovima koji su datirani u Mokronog IIa–b stupanj (GUŠTIN 1984: 330–331; BOŽIĆ 1987: 874, 876; 1999: 210). U starije nalaze (iz LT C1b) može se uvrstiti fibula iz dvojnog grobu u Spodnjoj Slivnici (T. 5: 1) (ŠRIBAR 1957: 142, T. II,4; GUŠTIN 1977: T. 14,4; BOŽIĆ 1987: 874, T. LXXXVI,13).¹⁶ Sličnih su tipoloških karakteristika s dugim i oštro savijenim nožicama i fibule iz Valične vasi (T. 5: 2–3) (TERŽAN 1975: 686–687, T. 4,10,12). U Mokronog IIb stupanj datira se grob 35 iz Brežica u kojem je pronađen par brončanih fibula s dvije kuglice koje imaju spirale sastavljene od šest izvana povezanih navoja (JOVANOVIĆ A. 2007: 35, 53, sl. na str. 34D, kat. br. 31). Brončana fibula s dvije kuglice sheme A2 poznata je i iz Ptuja (LUBŠINA TUŠEK – KAVUR 2009: 127). Vjerojatno iz Vinice, nalazišta Kolapijana, potječu dvije brončane fibule s dvije kuglice (GABROVEC 1966: T. 30,7,9), dok je još jedna slična brončana fibula poznata iz zbirke Mecklenburg (DOBIAT 1982: 40, T. 5,13).

Brončane fibule s dvije kuglice brojne su i na nalazištima Skordiska. U grobu 6 iz Osijeka iz LT C1b pronađen je par brončanih fibula s dvije kuglice (T. 5: 6–7) (SPAJIĆ 1954: 11, T. II,16; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2007: 116, sl. 2,3–4).¹⁷ S istog groblja potječe još jedna brončana fibula istog tipa sa spiralom sastavljenom od šest navoja (SPAJIĆ 1954: 14, T. V,31). Brončana fibula s dvije kuglice s Gomolave smatra se za jedan od najstarijih zabilježenih oblika na ovom istaknutom utvrđenom naselju Skordiska te je datirana u drugu polovinu 2. st. pr. Kr. (JOVANOVIĆ B. – JOVANOVIĆ M. 1988: 84, T. XLI,3), iako je vjerojatnije nešto starija i pripada prvoj polovini 2. st. pr. Kr. čime, uz neke oblike staklenih narukvica, vjerojatno svjedoči o ranijem početku naselja. Dvije brončane fibule s dvije kuglice potječu iz Zemuna, od kojih se na jednoj fibuli sačuvala spirala s navojima koji su povezani iznutra (T. 5: 8–9) (TODOROVIĆ 1971: 139, T. LXIV,4–5), slično fibuli iz okolice Smedereva (TODOROVIĆ 1968: 52, T. X,3), što se smatra tipološkom karakteristikom LT C1 stupnja. Potvrđuje to i nalaz fibule s dvije kuglice, zatim s dugom nožicom te s unutaršnjom tetivom iz Brestovika odakle je poznat nalaz ratničkog groba, koji je prilozima naoružanja datiran u LT C1b (TODOROVIĆ 1968: 140, T. VII,1). Brončana fibula s dvije kuglice potječe i s nalazišta Čair u Starom Kostolcu te je datirana u drugu polovinu 2. st. pr. Kr. (T. 5: 10) (SPASIĆ 1992: 6, T. I,3), vjerojatno opet prenisko kao u slučaju nalaza s Gomolave.

Brončane fibule s dvije kuglice pronađene su i na grobljima u sjevernim dijelovima Karpatске kotline gdje su datirane u LT C1b (BUJNA 1982: 336, 344, Abb. 4).¹⁸ U srednji laten datirana je brončana fibula s naselja Velem-Szentvid, koja ima dugu i oštro savijenu nožicu te spiralu sastavljenu od šest navoja koji su povezani izvana (GUILLAUMET 1987: 21, Fig. 3c). Iz groba 11 s Manching-Steinbichela, koji je datiran u LT C1b, potječe brončana fibula s dvije kuglice te s dugom, u obliku slova U savijenom nožicom i spiralom od šest izvana povezanih navoja (KRÄMER 1985: 77, T. 4,8).

Različiti oblici brončanih fibula s dvije kuglice zabilježeni su i na rubnim područjima kao i izvan prostora rasprostiranja latenske kulture. Tako je iz Donje Doline poznat nalaz brončane fibule s dvije kuglice većih dimenzija (T. 5: 4), koja je datirana u kraj druge i početak treće faze keltskih utjecaja (sredina 2. st. pr. Kr.), odnosno u fazu IIIc, koja odgovara kraju 2. i 1. st. pr. Kr. (TRUHELKA 1904: 145, T. LXXXI,14; MARIĆ 1963: 75, T. I,24; 1964: 49, T. XX,5). U ženskom grobu 150 u Sanskom mostu pronađena je brončana fibula s dvije kuglice i spiralom, koja se sastoji od šest izva-

¹⁶ Fibula ima oštro savijenu nožicu na kojoj se nalazi kuglica, dok je veća kuglica na spoju nožice i luka. Spirala se vjerojatno sastojala od šest navoja.

¹⁷ Kod jedne fibule obje se kuglice nalaze na luku.

¹⁸ npr. Szob: HUNYADY 1942: T. XXI,12; Bajč Vlkano grob 17: BENADIĆ 1960: Obr. 7,1, T. 6,12; Dolný Peter: DUŠEK 1960: T. 2,3–4.

na povezanih navoja (FIALA 1899: 104, Fig. 153). Brončane fibule s dvije kuglice posebno su brojne na grobljima Japoda u Ribiću i Jezerinama, gdje su zabilježeni i pojedini oblici s tipološkim karakteristikama (npr. spirale sastavljene od velikog broja navoja, omatanje tetive spirale oko donjeg dijela luka) kakve se ne nalaze na grobljima na jugoistočnoalpskom i panonskom području, što možda svjedoči da je riječ o proizvodima lokalnih radionica koje su kopirale tada jedan od omiljenih oblika ženske nošnje (RADIMSKÝ 1895: Fig. 420, Fig. 508; ČURČIĆ 1900: 21, Fig. 26; MARIĆ 1968: 30–31).¹⁹ Između brojnih nalaza oblikom se izdvaja fibula iz groba 199 iz Ribića koja ima spiralu sastavljenu od velikog broja navoja te kuglicu koja se nalazi na nožici prije njezinog dodira s lukom (MARIĆ 1968: 24, T. IX,4).²⁰ Brončane fibule s dvije kuglice pronađene su i u tumulu iz Krajčinovića u jugozapadnoj Srbiji koji je datiran u 2. st. pr. Kr. (ZOTOVIĆ 1985: 103, T. XXXV,2; 1987: 55, T. II,1; 2007: 199, Fig. 10,1.),²¹ što svjedoči o omiljenosti i radom nošenju ovog oblika fibule i izvan granica rasprostiranja latenske kulture.

Za brončane fibule s kuglicama (sheme A2, B i C) navodi se kako se u najvećem broju nalaze u sjevernim dijelovima Europe te u savsko-dravskom međuriječju (BIEGER 2003: 18, Karte 8).²² Fibule sheme A2 i veličine između 4,0–6,0 cm izdvojene su kao varijanta Jüchsen za koju je karakteristična spirala sastavljena od četiri do šest navoja. Smatraju se dijelom ženske nošnje i nosile su se od sjevernih dijelova Europe, pa sve do juga Panonske nizine (BIEGER 2003: 32, 75–77, Abb. 19, Karte 22), no posebno su brojne na jugoistočnoalpskom i južnapanonskom području. Iako se za većinu fibula ne poznaje kontekst nalaza, na osnovi onih pronađenih u grobovima može se zaključiti kako je riječ o karakterističnom obliku ženske srednjolatske nošnje (LT C1b–C2), što odgovara i kronološkim spoznajama o nošenju željeznih fibula s dvije kuglice. Navedeni je oblik fibule nastao tijekom LT C1 kada fibule imaju kraće i oštro savijene nožice, spirale sastavljene od manjeg broja navoja te kuglice većeg promjera (npr. Sisak, Donja Dolina, Osijek). Također, spirala može biti povezana tetivom iznutra (npr. Zemun). S njihovom se izradom nastavilo i tijekom LT C2 kada fibule imaju duge i u obliku slova U savijene nožice te veće spirale, sve dok ih sredinom 2. st. pr. Kr. nisu potisnule jednostavnije, glatke brončane fibule s kojima su dijelom bile istovremene. S obzirom na brojne nalaze željeznih i brončanih fibula s dvije kuglice na jugoistočnoalpskom prostoru može se pretpostaviti kako su one predstavljale važan dio ženske srednjolatske nošnje mokronoške skupine u kojoj su se često nosile u paru. Međutim, riječ je o obliku koji pokazuje široku nadregionalnu rasprostranjenost, poput željeznih pojasa tipa Zvonimirovo LT 12, zbog čega ih se ne može smatrati karakterističnim samo za mokronošku skupinu, no zato su važne u kronološkom određenju grobova u kojima se pojavljuju.

Drugačiju rasprostranjenost zasad pokazuju pojedini oblici brončanih fibula s profilacijama na nožicama i s raznoliko izvedenim povezivanjem nožice i luka. U navedenu skupinu pripadaju brončane fibule tipa Zvonimirovo LT 5 te fibule s rombično raskucanim lukom čiji nalazi u Zvonimirovu, ali i na drugim grobljima na jugoistočnoalpskom prostoru pokazuju kako je riječ o karakterističnim predmetima ženske srednjolatske nošnje mokronoške skupine.

19 Ribić: grobovi 122, 174, 199, 240, 246; Jezerine: grobovi 364, 444. Fibule su datirane u fazu Va (110.–35. god. pr. Kr.) i Vb (35. god. pr. Kr.–10./20. po Kristu). Pojedine fibule s groblja Ribić, a prema podjeli A. Bieger (2003, 17, 69, 76), pripadaju fibulama sheme B i C, koje se nalaze na području tzv. Jastorf kulture. Shema B: grobovi 220, 240, 246, c; shema C: grobovi 122 i 174 s fibulama sa spiralama od velikog broja navoja. Fibule su, prema A. Bieger, na grobljima u dolini Une datirane od LT C1b do u D1a (shema C).

20 Grob je datiran u fazu IV (od sredine 3. do kraja 2. st. pr. Kr.). Fibule iz grobova faze V, u odnosu na one iz faze IV, imaju spirale s većim brojem navoja, dok je ukupna duljina fibula manja.

21 Spominje se više brončanih fibula s jednom ili dvije kuglice. Nožica prikazane fibule duža je od luka. Na kuglicama se nalazi ukras koncentričnih kružnica.

22 Željezne fibule s kuglicom/ama pokazuju rasprostranjenost na nešto većem području.

Brončane fibule tipa Zvonimirovu LT 5 imaju pri kraju duge nožice, prije njezinog dodira s lukom, veću palmetasto oblikovanu profilaciju, koja je u donjem dijelu zaravnjena. Prije završetka nožice nalazi se još jedno manje bikonično zadebljanje, dok se nožica za luk prihvaća profiliranom spojnicom koja je na gornjoj strani ukrašena s plastično izvedenim V-motivom ili poprečnim žljebovima. Viši luk trapezoidnog obrisa te okruglog, ovalnog ili trakastog presjeka zadebljava se ili proširuje prema spirali s izvana spojenim navojima (sl. 2) (DIZDAR 2007a: 36, sl. 3; 2008: 44, sl. 2; 2009: 51–52).

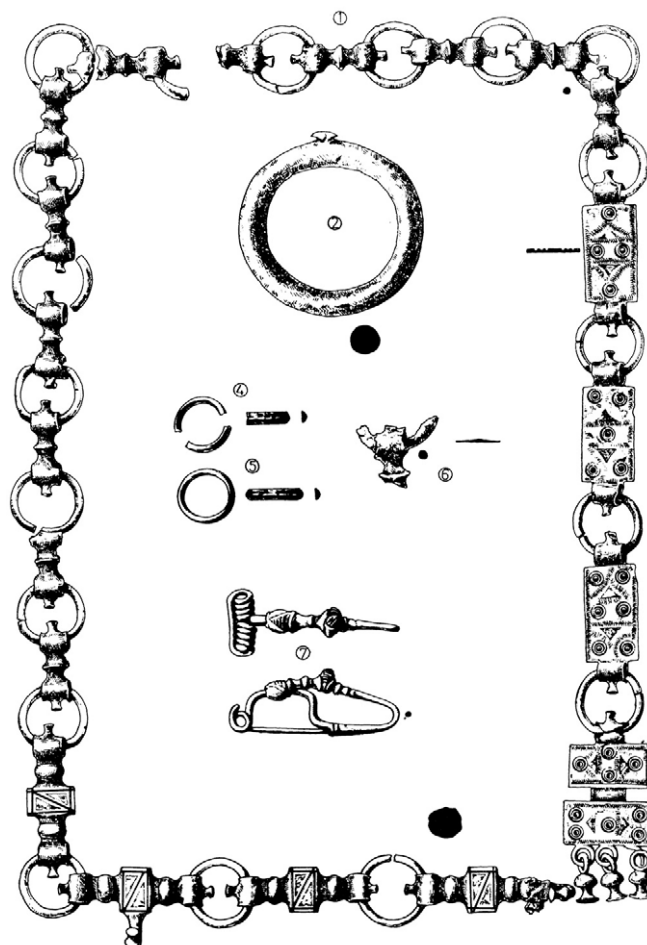
Slika 2: fibula iz groba LT 5 (snimio D. Doračić)

Figure 2: fibula from grave LT 5 (photo: D. Doračić)

Za brojne nalaze s groblja u Zvonimirovu jedina se usporedba zasad nalazi u fibuli iz groba u Brstju koji je datiran u Mokronog IIa stupanj, vjerojatno njegov mlađi dio (sl. 3). Na dugoj nožici također se nalazi veća palmetasto oblikovana profilacija koja je smještena između manjih zadebljanja, dok se nožica za luk prihvaća profiliranom spojnicom na kojoj se nalazi plastično izveden V-motiv. Viši luk prelazi u spiralu koja se sastoji od devet navoja povezanih izvana (PAHIČ 1966: 288, T. 1,7; GUŠTIN 1977: 71, T. 15,1; BOŽIČ 1987: 874; 1999: 210). Nalazi na groblju u Zvonimirovu pokazuju kako se fibule ovog oblika pojavljuju i tijekom Mokronog IIb stupnja te su jedino poznate na spomenuta dva podravska nalazišta mokronoške skupine, zbog čega ih je zasad teško isključivo smatrati proizvodima neke od podravskih radionica, iako veći broj nalaza različitih varijanti u Zvonimirovu ukazuje upravo na takvu mogućnost. U datiranju fibula tipa Zvonimirovo LT 5 u Mokronog IIb stupanj mogu pripomoći i sličnosti koje se prepoznaju u obliku palmetaste profilacije kakve se nalaze i na nožicama fibula tipa Valična vas, koje se također smatraju za jedan od prepoznatljivih oblika ženske nošnje iz Mokronog IIb stupnja (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,3; BOŽIČ 1987: 876, sl. 45,8, T. LXXXVII,14; 1999: 210), čime se iznova potvrđuje prostorna i vremenska povezanost groblja u Zvonimirovu s ostalim grobljima mokronoške skupine, posebno onima smještenima u slovenskoj Podravini.

Na groblju u Zvonimirovu pronađene su i brončane fibule s glatkim ili ukrašenim većim i manjim kuglicama na nožici te s glatkim ili ukrašenim rombično ili trapezoidno raskucanim lukom. Nožica se za luk prihvaća profiliranom spojnicom koja je također mogla biti ukrašena (DIZDAR 2008: 44). Za ove se fibule usporedbe pronalaze na nešto većem broju nalazišta na jugoistočnoalpskom prostoru, prije svega na grobljima mokronoške skupine u Valičnoj vasi (GABROVEC 1966: T. 25,9; TERŽAN 1975: 687, T. 5,5), na Kapiteljskoj njivi i Kandiji u Novom mestu (KNEZ 1966: 399, T. 7,1; KRIŽ 2001: kbr. 372, kbr. 429), Beloj Cerkvi (STARE 1973: T. 54,3), kao i na groblju u

Slika 3: grob iz Brstja (prema: PAHIĆ 1966)

Figure 3: the grave from Brstje (after PAHIĆ 1966)

Vinici gdje su datirane u srednji laten (GABROVEC 1966: T. 16,3,5–6, T. 31,7–8; FREY – GABROVEC 1969: 18, T. 4,1; DOBIAT 1982: 40, T. 7,3–4). Najsljednija zvonimirovskim nalazima je fibula iz Klagenfurta (DOLENZ 1957: 46–47, 56, Abb. 3.). Brončana fibula s većom ukrašenom kuglicom te s rombično raskucanim lukom pronađena je i u Prozoru. Spirala se sastoji od dvanaest navoja s tetivom koja je omotana oko donjeg dijela luka (TODOROVIĆ 1968: T. LIX,7).

Brončane fibule s rombčnim, trokutastim ili ovalno raskucanim te ukrašenim lukom smatra se za karakterističan oblik viničke skupine, pod čijim se utjecajima pojavljuju kako na nalazištima u Dolenjskoj tako i na širem jugoistočnoalpskom prostoru. Izdvojene su dvije inačice, jedna za koju je karakteristična nožica koja se ne prihvaća za luk i koja je zabilježena samo u Vinici te mlađa inačica koja se odnosi na fibule srednjolatenške sheme kod kojih se nožica spaja s lukom (TERŽAN 1975: 687, Karta 2).²³ S obzirom na novije nalaze iz Zvonimirova i s Kapiteljske njive, može se pretpostaviti kako je riječ o karakterističnom obliku ženske srednjolatenške nošnje ne samo viničke skupine koja se povezuje s Kolapijanima, nego i o dijelu nošnje mokronoške skupine Tauriska (LT C1b–C2), odnosno o obliku koji je karakterističan za jugoistočnoalpski prostor.

ZAKLJUČAK

Na osnovi dosad provedene tipološko-kronološke analize svih nalaza, groblje u Zvonimirovu pripisano je prostoru rasprostiranja mokronoške skupine Tauriska.²⁴ Brojne izravne usporedbe zabilježene su na grobljima u istočnoj i srednjoj Sloveniji, posebno onima u slovenskoj Podravini koja, s hrvatskim dijelom, predstavlja jedinstvenu zemljopisnu cjelinu s rijekom Dravom kao prirodnom poveznicom. U određivanju kulturološke pripadnosti groblja u Zvonimirovu pokazalo se kako veću važnost zasad imaju priloge ženske nošnje čije se kombinacije smatraju iskazljivijima od priloga naoružanja, toaletnih predmeta i nošnje koji se pronalaze u grobovima muškaraca na nalazištima latenske kulture kako na jugoistočnoalpskom i panonskom prostoru, tako i sjeverno te zapadno od Alpa. S obzirom na položaj groblja u srednjoj Podravini, uz važnu prirodnu komunikaciju koja je povezivala jugoistočnoalpski prostor s Podunavljem, nije iznenađenje što se prepoznaju i nalazi koji se mogu povezati sa Skordiscima koji su boravili na susjednom području istočne Slavonije. S obzirom na to da se u istim grobnim cjelinama nalaze predmeti koji su karakteristični kako za ostavštinu Tauriska, tako i Skordiska, pruža se jedinstvena mogućnost usporednog tipološko-kronološkog razvrstavanja ostavština obiju zajednica, koje potom ima značenje za prostor cijelog međuriječja Drave i Save, odnosno za područje između istočnih obronaka Alpi i Dunava. Dosad izdvojene kombinacije predmeta ženske nošnje pokazuju kako raznovrsnošću i brojem karakterističnih predmeta prevladava ostavština mokronoške skupine Tauriska. Ipak, zanimljivo je kada se kopče tipa Brežice ili fibule tipa Zvonimirovo nalaze s brončanim pojasi sastavljenim od lira i antropomorfni članaka ili s fibulama s osmičastim navojima na luku, koji su karakteristični oblici ostavštine latenske kulture u istočnim dijelovima Karpatske kotline. Do njihovog združivanja u specifične kombinacije došlo je upravo u srednjoj Podravini koja predstavlja zonu kontakta, odnosno rubno područje zapadnopanonskog naslijeđa latenske kulture kojem se pridružuje ono na jugoistočnoalpskom prostoru s jedne strane te istočnog 'kruga' dobro predstavljenog materijalnom ostavštinom Skordiska s druge strane. Jasnog razgraničenja između dva navedena 'kruga' nema, već je prije riječ o postojanju zone prožimanja koja se rasprostire uz desnu obalu Dunava prema zapadu, a u kojoj se nalazi i groblje u Zvonimirovu koje ipak, prema dominaciji naslijeđa pripada tzv. zapadnom krugu, odnosno mokronoškoj skupini Tauriska koji su na istočnim obroncima Bilogore dosegli svoju krajnju točku rasprostiranja ili dominacije. Sličan zaključak potvrđuju i pojedini oblici keramičkih posuda koji su poznati na nalazištima na jugoistočnoalpskom i zapadnopanonskom prostoru, dok se u manjem broju nalaze keramičke posude koje su ukorijenjene u identitetu Skordiska (kantharosi). Zanimljivo će biti prepoznavanje tog ispreplitanja u Posavini gdje se očekuje i snažnija prisutnost panonskog naslijeđa, koje trenutno pokazuje slabiju izloženost latenizaciji u odnosu na autohtone panonske zajednice koje su bile naseljene u Podravni. Također, zanimljivo je što zasad nije pronađen niti jedan grob kojeg bi se na osnovi sastava nošnje moglo pripisati nekoj strankinji, odnosno 'Skordiskinji'. Ipak, ne treba isključiti mogućnost kako su neke žene egzogamnim vezama prispjele i do srednje Podravine donoseći dio svog identiteta (npr. brončane pojase s lira člancima) i gdje su potom preuzele dio obilježja zajednice kojoj su pristupale (npr. kopče tipa Brežice). O kontaktima koji su se odvijali u suprotnom smjeru svjedočilo bi groblje u Osijeku koje se pripisuje Skordiscima, s pojedinim oblicima koji svoje porijeklo imaju na jugoistočnoalpskom području (npr. brončani pojas sa štapičastim člancima i crvenim emajlom). Svakako ne treba isključiti niti mogućnost kako je na nastanak specifične ženske nošnje mokronoške skupine u srednjoj Podravini utjecala i autohtona panonska osnova, zasad prepoznata samo u pojedinim oblicima keramičkih posuda izrađenih rukom (DIZDAR 2005), čija se latenizacija odvijala iz dva smjera, sa zapada i u okvirima moko-

23 Navode se nalazišta: Klagenfurt, Mihovo, Novo mesto, Šmarjeta, Šmartno u Tuhinju, Prozor, Vinica, Valična vas. Za fibule iz Stične utvrdilo se kako potječu iz Vinice.

24 MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 2001; GUŠTIN 2003; DIZDAR 2005; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005; DIZDAR 2007.

noške skupine Tauriska, te s istoka odakle pristiže ostavština Skordiska. Analize sastava ženske nošnje, ali i keramičkih posuda kao najbrojnijeg priloga na groblju, pokazale su dominaciju zapadnih oblika na groblju zbog čega je ono i pripisano mokronoškoj skupini.

Analiza funkcionalno-dekorativnih predmeta ženske nošnje s groblja u Zvonimirovu pokazala je kako pojedini oblici pokazuju široku rasprostranjenost i pripadnost ženskoj srednjolatenskoj nošnji koja se nosila između istočnih obronaka Alpi, Save i Dunava, ponekad sve i do južnih i zapadnih obronaka Karpata. To su, prije svega, željezni pojasi sastavljeni od pletenih članaka tipa Zvonimirovo LT 12 i LT 6, kao i željezne te brončane fibule s dvije kuglice koje su se, s obzirom na zabilježene usporedbe, najčešće nosile u drugoj polovini 3. i prvoj polovini 2. st. pr. Kr. (LT C1b–C2). U nadregionalne srednjolatenske tipove spadaju još neki oblici obručastog nakita kao npr. brončane nanogvice s tri ili četiri kalote koje su zabilježene u grobovima Mokronog IIa stupnja, odnosno njihova prisutnost pomaže u užem datiranju onih grobova u kojima se nalaze u kombinacijama sa spomenutim oblicima pojasa ili fibula koje nije moguće uvijek tako precizno datirati. S druge strane, željezne pletene pojase kao i fibule s dvije kuglice iz grobova u Zvonimirovu u Mokronog IIb stupanj datiraju staklene narukvice od bezbojnog stakla i s tragovima žute folije s unutarnje strane (serije 25 i 27), koje su ujedno i najčešći nakitni oblik na groblju. O njihovoj omiljenosti, kao važnom nakitnom detalju koji je slijedio trenutne šire modne trendove, svjedoče brojni nalazi ulomaka stakla, najvjerojatnije dijelova narukvica koje su bile spaljene s pokojnicama, što opet svjedoči o dosljednom provođenju definiranih pravila pogrebnog rituala po kojima su pokojnice spaljivane u odjeći s predmetima nošnje i nakita koje su posjedovale. Ipak, sama boja stakla te dijelom sačuvani oblici svjedoče kako je riječ o karakterističnom nakitu s kraja 3. i 2. st. pr. Kr. koji se nalazi na širokom području, s potencijalnim radionicama sjeverno od Alpa, iako ne treba isključiti niti mogućnost izrade u radionicama smještenim na jugoistočnoalpskom području na kojem je postojala duga tradicija izrade staklenih predmeta i u kojima su se vjerojatno izrađivale staklene perle čiji zabilježeni oblici također pokazuju široku rasprostranjenost (DIZDAR 2006).

Karakterističnim dijelom ženske srednjolatenske nošnje mokronoške skupine mogu se smatrati i željezne kopče tipa Brežice te pojedini oblici brončanih fibula, kao npr. fibule tipa Zvonimirovo ili fibule s rombično raskucanim lukom, koje su također zabilježene u grobovima datiranim u Mokronog IIa–b stupanj, odnosno u drugu polovinu 3. i prvu polovinu 2. st. pr. Kr. (LT C1b–C2). Spomenuti se oblici u manjem broju nalaze i na susjednim prostorima, izvan područja rasprostranjenosti mokronoške skupine i mogu predstavljati dokaz razmjene i/ili trgovine, ili svjedoče o postojanju egzogamnih veza između različitih zajednica koje su naseljavale prostor između istočnih Alpi i Dunava.

Analize su pokazale kako dio predmeta ženske nošnje nije moguće preciznije datirati unutar razdoblja srednjeg latena (LT C1 ili C2), što s druge strane omogućavaju pojedini predmeti naoružanja iz muških grobova ili oblici obručastog nakita iz ženskih grobova, kao npr. brončane nanogvice s tri ili četiri kalote, brončane narukvice s bradavičastim izbočenjem ili različiti tipovi staklenih narukvica koji su se znatno brže smjenjivali u odnosu na osnovne predmete ženske nošnje koja, izgleda, pokazuje više tradicionalnosti. S obzirom na rasprostranjenost pojedinih predmeta ženske nošnje između istočnih Alpi i Dunava, na isto se područje moraju smjestiti i radionice za izradu takvih predmeta koji su zbog svoje tehnološke složenosti morali biti proizvod izučenih majstora, koji su zadovoljavali potrebe pojedinih užih područja, no istovremeno su bili i dio mreže kontakata kako bi slijedili aktualne modne, ali i tehnološke trendove.

Analiza predmeta ženske nošnje i nakita s groblja u Zvonimirovu, koji su raspoređeni u različitim kombinacijama u grobovima svih socijalnih kategorija, pokazuje kako oni trenutno pružaju najbolje mogućnosti u izdvajanju prepoznatljivih regionalnih značajki nošnje na osnovi koje se mogu razlikovati pojedini protopovijesni identiteti. Dakako, nije sasvim pouzdano donositi zaključke

na temelju istraživanja jednog groblja te predmete različitog kulturološkog predznaka uvijek povezivati s pojedinim protopovijesnim etnicitetima. Zbog toga je potrebno započeti istraživanja i drugih iskazljivih nalazišta koja bi mogla pripomoći u rješavanju predstavljene slike prostora srednje Podravine tijekom mlađeg željeznog doba s Tauriscima kao najvažnijim političkim, vojnim i gospodarskim subjektom, ali i drugih dijelova sjeverne Hrvatske na kojem su boravile brojne zajednice od kojih su one autohtonog, panonskog porijekla trajno ostavile svoj biljeg u imenu zemlje na i od koje živimo. Veliki doprinos u njihovom boljem poznavanju tijekom više desetljeća svog plodonosnog rada posvetila je poštovana kolegica Dubravka Balen-Letunić, kojoj ovaj rad i posvećujemo te se veselimo novim susretima tijekom istraživanja u Zvonimirovu.

POPIS NALAZIŠTA ŽELJEZNOG POJASA TIPA ZVONIMIROVO LT 6 (KARTA 1)²⁵

Zvonimirovo grobovi LT 3 (T. 3: 6), LT 5, LT 6 (T. 3: 7).

Brežice grob 49: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7.

Dobova grob 26: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1.

Novo mesto-Kapiteljska njiva grobovi 193, 654: KRIŽ 2001: 150, kbr. 451; KRIŽ 2005: 24, T. 55,4.

Magdalenska gora grob V/42: HENCKEN 1978: 40, Fig. 164c.

Osijek-Donji grad: SPAJIĆ 1956: 52, T. XII,4.

Magyarszerdahely: HORVÁTH 1987: 96, Pl. XIV,11.

Sárosd: TOMPA 1937: 112, T. 53,6–7.

DISTRIBUTION OF SITES WITH THE ZVONIMIROVO LT 6 IRON BELTS (MAP 1)²⁶

Zvonimirovo: graves LT 3 (T. 3: 6), LT 5, LT 6 (T. 3: 7).

Brežice: grave 49: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7.

Dobova: grave 26: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1.

Novo mesto-Kapiteljska njiva: graves 193, 654: KRIŽ 2001: 150, kbr. 451; KRIŽ 2005: 24, T. 55,4.

Magdalenska gora: grave V/42: HENCKEN 1978: 40, Fig. 164c.

Osijek-Donji grad: SPAJIĆ 1956: 52, T. XII,4.

Magyarszerdahely: HORVÁTH 1987: 96, Pl. XIV,11.

Sárosd: TOMPA 1937: 112, T. 53,6–7.

POPIS NALAZIŠTA KOPČI TIPA BREŽICE (KARTA 2)

Zvonimirovo grobovi LT 1, LT 3, LT 12, LT 17 (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86, T. VIII,3; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: T. 1,3–4, T. 5,7).

Slatina grobovi 1a, 11: PIRKMAJER 1991: T. 5,28, T. 12,82.

Formin: BOŽIČ 1987: 886; GUŠTIN 2003: 323, sl. 1,5–6.

Nova tabla kod Murske Sobote grob 18: GUŠTIN 2003: 323, sl. 1,3.

²⁵ Crteže nalaza iz Zvonimirova izradile su Marta Perkić i Miljenka Galić, dok je fotografije izradio Damir Doračić na čemu im najsrdačnije zahvaljujem.

²⁶ The drawings of the Zvonimirovo finds were made by Marta Perkić and Miljenka Galić, while the photographs were taken by Damir Doračić, for which I offer them my warmest gratitude.

Brežice grobovi 12, 16, 23, 35, 48, 49, 56, 71: GUŠTIN 1984: 328, Abb. 18,5,7,7a; GUŠTIN 2003: sl. 1,1, sl. 2.

Dobova grob 26: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1a; BOŽIČ 1987: 876, T. LXXXVII,12.

Novo mesto-Kapiteljska njiva grobovi 117, 190, 193, 194, 195: KRIŽ 2001: 99, kbr. 149; KRIŽ 2005: 24, T. 11,4, T. 54,4, T. 55,5,8, T. 56,6, T. 57,7.

Kleinhöflein: PITTIONI 1954: Abb. 473,10.

Štajerska: BERNDT-BERNHARD 1998: 50–51, Abb. C.

Perkáta: HUNYADY 1944: T. XIX, kúp. 20,7; GUŠTIN 2003: 324, sl. 1,9.

Szob grob 6: HORVÁTH 1945: 64, 3. kep,3.

DISTRIBUTION OF SITES WITH THE BREŽICE BUCKLES (MAP 2)

Zvonimirovo: graves LT 1, LT 3, LT 12, LT 17 (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86, T. VIII,3; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: T. 1,3–4, T. 5,7).

Slatina: grave 1a, 11: PIRKMAJER 1991: T. 5,28, T. 12,82.

Formin: BOŽIČ 1987: 886; GUŠTIN 2003: 323, sl. 1,5–6.

Nova tabla near Murska Sobota: grave 18: GUŠTIN 2003: 323, sl. 1,3.

Brežice: graves 12, 16, 23, 35, 48, 49, 56, 71: GUŠTIN 1984: 328, Abb. 18,5,7,7a; GUŠTIN 2003: sl. 1,1, sl. 2.

Dobova: grave 26: GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1a; BOŽIČ 1987: 876, T. LXXXVII,12.

Novo mesto-Kapiteljska njiva: graves 117, 190, 193, 194, 195: KRIŽ 2001: 99, kbr. 149; KRIŽ 2005: 24, T. 11,4, T. 54,4, T. 55,5,8, T. 56,6, T. 57,7.

Kleinhöflein: PITTIONI 1954: Abb. 473,10.

Styria: BERNDT-BERNHARD 1998: 50–51, Abb. C.

Perkáta: HUNYADY 1944: T. XIX, kúp. 20,7; GUŠTIN 2003: 324, sl. 1,9.

Szob: grave 6: HORVÁTH 1945: 64, 3. kep,3.

OPIS TABLI DESCRIPTION OF PLATES

T. 1 – 1: Mokronog (prema: GABROVEC 1966); 2: Mokronog grob 7 (prema: GUŠTIN 1977); 3: Brežice grob 49 (prema: GUŠTIN 1984); 4: Dobova grob 26 (prema: GUŠTIN 1984).

Pl. 1 – 1: Mokronog (after GABROVEC 1966); 2: Mokronog, grave 7 (after GUŠTIN 1977); 3: Brežice, grave 49 (after GUŠTIN 1984); 4: Dobova, grave 26 (after GUŠTIN 1984).

T. 2 – 1: Slatina grob 11 (prema: PIRKMAJER 1991); 2: Slatina grob 1a (prema: PIRKMAJER 1991); 3: Zvonimirovo grob LT 12 (prema: MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

Pl. 2 – 1: Slatina, grave 11 (after PIRKMAJER 1991); 2: Slatina, grave 1a (after PIRKMAJER 1991); 3: Zvonimirovo, grave LT 12 (after MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

T. 3 – 1: Magdalenska gora grob V/42 (prema: HENCKEN 1978); 2: Osijek (prema: SPAJČIĆ 1956); 3: Kapiteljska njiva grob 193 (prema: KRIŽ 2005); 4: Magyarszerdahely (prema: HORVÁTH 1987); 5: Sárosd (prema: TOMPA 1937); 6: Zvonimirovo grob LT 3 (prema: TOMIČIĆ-DIZDAR 2005); 7: Zvonimirovo grob LT 6.

Pl. 3 – 1: Magdalenska gora, grave V/42 (after HENCKEN 1978); 2: Osijek (after SPAJIĆ 1956); 3: Kapiteljska njiva, grave 193 (after KRIŽ 2005); 4: Magyarszerdahely (after HORVÁTH 1987); 5: Sárosd (after TOMPA 1937); 6: Zvonimirovo, grave LT 3 (after TOMIČIĆ-DIZDAR 2005); 7: Zvonimirovo, grave LT 6.

T. 4 – 1–5: Slatina grob 25 (prema: PIRKMAJER 1991); 6: Dobova grob 5 (prema GUŠTIN 1984); 7: Mokronog grob 7 (prema: GUŠTIN 1977); 8: Osijek grob 9 (prema SPAJIĆ 1954); 9–10: Kapiteljska njiva grob 114 (prema: KRIŽ 2005); 11: Kapiteljska njiva grob 194 (prema: KRIŽ 2005); 12: Kapiteljska njiva grob 193 (prema: KRIŽ 2005); 13–17: Kapiteljska njiva grob 176 (prema: KRIŽ 2005); 18: Zvonimirovo grob LT 11 (prema: DIZDAR 2005); 19: Zvonimirovo grob LT 1 (prema: TOMIČIĆ – DIZDAR 2005); 20–21: Zvonimirovo grob LT 12 (prema: MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

Pl. 4 – 1–5: Slatina, grave 25 (after PIRKMAJER 1991); 6: Dobova, grave 5 (after GUŠTIN 1984); 7: Mokronog, grave 7 (after GUŠTIN 1977); 8: Osijek, grave 9 (after SPAJIĆ 1954); 9–10: Kapiteljska njiva, grave 114 (after KRIŽ 2005); 11: Kapiteljska njiva, grave 194 (after KRIŽ 2005); 12: Kapiteljska njiva, grave 193 (after KRIŽ 2005); 13–17: Kapiteljska njiva, grave 176 (after KRIŽ 2005); 18: Zvonimirovo, grave LT 11 (after DIZDAR 2005); 19: Zvonimirovo, grave LT 1 (after TOMIČIĆ-DIZDAR 2005); 20–21: Zvonimirovo, grave LT 12 (after MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

T. 5 – 1: Spodnja Slivnica (prema: GUŠTIN 1977); 2–3: Valična vas (prema: TERŽAN 1975); 4: Donja Dolina (prema: MARIĆ 1964); 5: Sisak (prema: MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1970); 6–7: Osijek grob 6 (prema: MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2007); 8–9: Zemun (prema: TODOROVIĆ 1971); 10: Stari Kostolac (prema: SPASIĆ 1992); 11–14: Zvonimirovo grob LT 12 (prema: MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

Pl. 5 – 1: Spodnja Slivnica (after GUŠTIN 1977); 2–3: Valična vas (after TERŽAN 1975); 4: Donja Dolina (after MARIĆ 1964); 5: Sisak (after MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1970); 6–7: Osijek, grave 6 (after MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2007); 8–9: Zemun (after TODOROVIĆ 1971); 10: Stari Kostolac (after SPASIĆ 1992); 11–14: Zvonimirovo, grave LT 12 (after MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001).

LITERATURA

- BENADÍK, B. 1957 – Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku. *FontArchSlov* Bratislava, 1/1957.
- BENADÍK, B. 1983 – Mana, Keltisches Gräberfeld. *Fundkatalog. MASI*, 5/1983.
- BERNDT, S. – A. BERNHARD 1998 – *Die Kelten im südweststeirischen Teil des königreiches Norikum*. Sonderausstellung der Gebrüder Steffan-Stiftung im Burgmuseum Deutschlandsberg. Graz, 1998: Hrsg. vom Steirischen Kuratorium für Vor- und Frühgeschichte.
- BIEGER, A. 2002 – Kugelfibeln – Fibeln mit Kugeln – Fibeln mit Kugelzier? Klassifizierung von Kugelfibeln der mittleren Latènezeit- bzw. Jüngerer vorrömischen Eisenzeit. *APA*, 34/2002: 55–58.
- BIEGER, A. 2003 – *Kugelfibeln, Eine typologisch-chronologische Untersuchung zu den Varianten F, N und O von Beltz*. UPA, 98, 2003: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- BOŽIČ, D.
– 1981. Relativna kronologija mlajše železne dobi v jugoslovenskem Podonavju. Relative Chronologie der jüngerer Eisenzeit im jugoslawischen Donauraum. *AVes*, 32/1981: 315–336.

- 1987. Zapadna grupa. U: *PJZ*, 5, 1987: 855–897.
  - 1999. Die Erforschung der Latènezeit in Slowenien seit Jahre 1964. Raziskovanje latenske dobe na Slovenskem po letu 1964. *AVes*, 50/1999: 189–213.
- BUJNA, J. 1982 – Spiegelung der Sozialkultur in latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. *PamArch*, 83/1982: 312–431.
- ČURČIĆ, V. 1900 – Ein Flachgräberfeld der Iapoden in Ribić bei Bihać. *WMBH*, 7/1900: 3–32.
- DIZDAR, M.
- 2005. Groblje latenske kulture u Zvonimirovu – prilog poznavanju pogrebnih običaja i vjeronanja Tauriska u Podravini. *HistAnt*, 13/2005: 85–98.
  - 2006. Nalazi staklenih narukvica latenske kulture u Podravini. Glasarmringfunde der Latènekultur in der Podravina. *Prilozi*, 23/2006: 67–128.
  - 2007. Bikonični lonci sa stepeničasto raščlanjenim ramenom s groblja Zvonimirovo-Veliko polje. Biconical pots with a cordoned shoulder from the Zvonimirovo-Veliko polje cemetery. *Prilozi*, 24/2007: 121–144.
  - 2007a. Rezultati istraživanja groblja na Velikom polju u Zvonimirovu 2006. godine. Research Results from the Cemetery on Veliko polje in Zvonimirovo 2006. *AIA*, 3/2007: 34–37.
  - 2008. Rezultati istraživanja groblja na Velikom polju u Zvonimirovu 2007. Results of Excavations of a Cemetery on Veliko Polje in Zvonimirovo in 2007. *AIA*, 4/2008: 44–45.
  - 2009. Rezultati istraživanja groblja latenske kulture Zvonimirovo-Veliko polje u 2008. g. Results of the Excavations of the La Tène Cemetery in Zvonimirovo-Veliko polje Cemetery in 2008. *AIA*, 5/2009: 51–53.
- DOBIAT, C. 1982 – Funde aus der Sammlung Mecklenburg. *KSMarburg*, 12/1982.
- DOLENZ, H. 1957 – Neue Mittel-La Tène-Funde aus Kärnten. *Carinthia*, I, 147/1957: 43–59.
- DUŠEK, M. 1960 – Keltské pohrebisko vo Svätom Petri. *SlovArch*, 8–2/1960, 1: 457–469.
- FIALA, F. 1899 – Das Flachgräberfeld und die prähistorische Ansiedlung in Sanskimost. *WMBH*, 6/1899: 62–128.
- FREY, O.-H. – S. GABROVEC 1969 – K latenski poselitvi Dolenjske. *AVes*, 20/1969: 7–26.
- GABROVEC, S. 1966 – Srednjolatsensko obdobje v Sloveniji. *AVes*, 17/1966: 169–242.
- GEBHARD, R. 1989 – Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching. *AusgrabManching*, 11/1989.
- GEBHARD, R. 1991 – Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching. *AusgrabManching*, 14/1991.
- GLEIRSCHER, P. 1996 – Neues zum Gracarca-Friedhof über Grabelsdorf. *Carinthia* I, 186/1996: 11–45.
- GUILLAUMET, J. P. 1987 – Fibules des Ages du Fer de Velem-Szentvid. *AlbaRegia*, 23/1987: 19–24.
- GUŠTIN, M.
- 1977. Relativna kronologija grobova mokronoške grupe. U: *Keltske študije*, (Brežice), 1977: 67–103.
  - 1984. Die Kelten in Jugoslawien. *JbRGZM*, 31/1984: 305–363.
  - 2003. Prilog poznavanju ženske nošnje kod Tauriska. Uz djevojački pokop iz groba Lt 12 u Zvonimirovu kod Suhopolja. A contribution to the knowledge about Tauriscian women wear. A Maiden burial from the Lt 12 grave in Zvonimirovo at Suhopolje. *OpA*, 27/2003: 321–330.

- HAFFNER, A. 1979 – Zur Absoluten Chronologie der Mittellatènezeit. *ArchKorr*, 9–4/1979: 405–409.
- HELLEBRANDT, M. 1999 – Celtic Finds from Northern Hungary. *Corpus of Celtic Finds in Hungary*, III. Budapest, 1999.
- HENCKEN, H. 1978 – The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia. *Bulletin, American School of Prehistoric Research* (Cambridge), 32, 1978.
- HORVÁTH, J.A. 1945 – A Szobi kelta temető. *FoArch*, 5/1945: 60–65.
- HORVÁTH, L. 1987 – The Surroundings of Keszthely. U: *Corpus of Celtic Finds in Hungary* vol. I, *Transdanubia* 1, 1987: 63–178.
- HUNYADY, I. 1942–1944 – Kelták a Kárpátmedencében. Szövegkötet. *DissPann*, II.18/1942–44.
- JOVANOVIĆ, A. 2007 – *Kelti ob sotočju Save in Krke*. Katalog izložbe. Posavski muzej Brežice. Brežice, 2007.
- JOVANOVIĆ, B. – M. JOVANOVIĆ 1988 – Gomolava, Naselje mlađeg gvozdenog doba. *Vojvođanski muzej, Novi Sad, Gomolava*, knj. 2, *Arheološki institut, Beograd, Posebna izdanja* knj. 21. Novi Sad-Beograd, 1988.
- KNEZ, T. 1966 – Latenski nalazi iz Novog Mesta. Zusammenfassung: Latènezeitliche Funde aus Novo Mesto. *AVes*, 17/1966: 391–400.
- KRAMER, M. 1994 – Latèneufunde der Steiermark. *KSMarburg*, 43/1994.
- KRÄMER, W. 1985 – Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Sudbayern. *AusgrabManching*, 9/1985.
- KRIŽ, B. 2001 – *Kelti v Novem mestu/The Celts in Novo mesto*. katalog izložbe, Novo mesto
- KRIŽ, B. 2005 – Novo mesto VI, Kapiteljska njiva, Mlajšeželeznodobno grobišče/Novo mesto VI. Kapiteljska njiva, Late Iron Age Cemetery. *CarArch*, 6/2005.
- LUBŠINA TUŠEK, M. – B. KAVUR 2009 – A sword between. The Celtic warriors grave from Srednica in North-Eastern Slovenia. U: *Keltske študije* II. Studies in Celtic Archaeology, Papers in honour of Mitja Guštin. Eds.: TIEFENGRABER, G. – B. KAVUR – A. GASPARI. *Protohistoire Européenne* (Montagnac), 11/2008: 125–142. Éditions Monique Mergoïl,
- MAJNARIĆ PANDŽIĆ, N.
- 1970. Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu. *ActaMusCib*, 2, 1970.
  - 2001. Grob ratnika Lt 12 iz srednjolatenskoga groblja u Zvonimirovu kod Suhopolja u Virovitičko-podravskoj županiji. Warrior's grave Lt 12 from Middle La Tène II grave site in Zvonimirovo near Suhopolje in the County of Virovitica-Podravina. *Prilozi*, 18/2001: 83–101.
  - 2007. Brončano prstenje iz latenskog groblja na Ciglani u Donjem gradu u Osijeku. Bronze Fingerrings from the La Tène Cemetery at Ciglana in the Lower Town in Osijek. *Prilozi*, 24/2007: 113–120.
- MARIĆ, Z.
- 1963. Keltski elementi u mlađem željeznom dobu BiH. *GZM*, 18/1963: 63–83.
  - 1964. Donja Dolina. *GZM*, 19/1964: 5–128.
  - 1968. Japodske nekropole u dolini Une. *GZM*, 22/1968: 5–79.
- PAHIČ, S. 1966 – Keltske najdbe v Podravlju. Zusammenfassung: Keltenfunde im slowenischen Drauland. *AVes*, 17/1966: 271–319.
- PIETA, K. 1993 – Strednoláténske zvieracie žiarové hroby alebo doklady kultovych praktík z Nitry? *SlovArch*, 41–1/1993: 41–58.

- PIRKMAJER, D. 1991 – *Kelti na Celjskem*. Katalog izložbe. Celje, 1991.
- PITTIONI, R. 1954 – *Urgeschichte des österreichischen Raumes*. Wien, 1954: Franz Deuticke.
- POLENZ, H. 1982 – Münzen in latènezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 vor Christi Geburt. *BVBl*, 47/1982: 72–222.
- RADIMSKÝ, W. 1895 – Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać. *WMBH*, 3/1895: 39–218.
- RAPIN, A. 1995 – Propositions pour un classement des équipements militaires celtiques en amont et an aval d'un repère historique: Delphes 278 avant J.-C. U: *L'Europe Celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C., Contacts, Excanges et Mouvements de Populations. Actes du deuxième Symposium International d'Hautvillers 8–10 Octobre 1992*. Mémoire N° 9 de la Société Archéologique Chamoise: Ed. J.-J. CHARPY. Sceaux, 1995: 275–290: Kronos by Editions.
- SCHÖNFELDER, M. 1998 – Zu Fuchsschwanzketten in der Latènezeit. *ArchKorr*, 28–1/1998: 79–93.
- SPAJIĆ, E.
- 1954. Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka. *OZ*, 4/1954: 7–18.
  - 1956. Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka. *OZ*, 5/1956: 47–53.
  - 1962. Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka. *OZ*, 8/1962: 37–55.
- SPASIĆ, D. 1992 – Slučajni nalazi keltskog porekla sa lokaliteta »Čair« u Starom Kostolcu. *Viminacium*, 7, 1992: 5–27.
- STARE, V. 1973 – *Prazgodovina Šmarjete/Der vorgeschichtliche Komplex von Šmarjeta*. *KatMon*, 10, 1973.
- ŠRIBAR, V. 1957 – Latenski grob iz Spodnje Slivnice pri Grosuplju. *AVes*, 8–2/1957: 141–149.
- TERŽAN, B. 1975 – Valična vas. *Valična vas*. *AVes*, 24/1973: 660–699.
- TODOROVIĆ, J. 1968 – *Kelti u jugoistočnoj Evropi*. *DissMonB*, 7, 1968.
- TODOROVIĆ, J. 1971 – *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*. Katalog III. Muzej grada Beograda. Beograd, 1971.
- TOMIČIĆ, Ž. – M. DIZDAR 2005 – Grobovi latenske kulture s Velikog polja u Zvonimirovu – rezultati istraživanja 1993.–1995. Gräber de La-Tène-Kultur von Veliko polje in Zvonimirovo – Ergebnisse der Forschungen 1993–1995. *Prilozi*, 22/2005: 59–125.
- TOMPA, F. 1937 – 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. *BRGK*, 24–25/1934–35: 27–114.
- TRUHELKA, Č. 1904 – Der vorgeschichtliche Phalbau im Savebette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiška). Bericht über die Ausgrabungen bis 1904. *WMBH*, 9/1904: 3–156.
- ZOTOVIĆ, M.
- 1985. *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*. *DissMonB*, 26, 1985.
  - 1987. Problem mlađeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji u svetlu otkrića u Krajčinovićima kod Priboja. *GodCBI*, 25, 23/1987: 51–62.
  - 2007. Social and cultural aspects of the burial ž'Krajčinovići-Slana voda'' (south-east of Serbia, middle of II c. B.C.). U: *Funerary Practice in Europe, before and after the Roman Conquest (3rd century BC–3rd century AD)*. *Proceedings of the 8th International Colloquium of Funerary Archaeology*. Eds. SÍRBU, V.- S.A. LUCA. *Acta Terrae Septemcastrensis (Sibiu)*, 6–1/2007: 199–205.

SUMMARY

IRON BELTS OF THE ZVONIMIROVO LT 6 TYPE AS THE PART OF MIDDLE LA TÈNE FEMALE WEAR IN THE WESTERN PANNONIA AND THE SOUTH-EASTERN ALPINE AREA

An important factor in the chronological determination of the Zvonimirovo-Veliko polje cemetery were – until now – numerous offerings in form of weapons and pieces of wear from men's graves. But, since these are precisely the forms distributed on the wide territory of the La Tène Culture, more important factors for defining a narrower cultural affiliation are, as it would seem, the finds from female graves that were more precise – based on certain characteristic pieces of wear and their combinations – in representing the identity of a community to which they belonged. The research has shown that different pieces of wear – both in form and material – were recorded in male and female graves in Zvonimirovo.

A characteristic Middle La Tène female wear of the Mokronog Group consisted of various combinations of objects such as belts, buckles and fibulae. The most important piece of wear were different forms of iron belts, most often made out of twisted joints, iron stick buckles of the Brežice type and certain types of bronze fibulae. Since these iron belts, as well as different types of bronze and iron fibulae, show a wide distribution, when defining the Mokronog Group wear, the combinations of a number of different objects are of a special importance, especially if we encounter among them certain objects characteristic for a narrower area, such as, for example, the Brežice type of buckles (GUŠTIN 2003). Jewelry is often found in female graves, most often glass bracelets; similar to weapons from men's graves, their characteristic is a narrow temporal determination, as well as a wide distribution, although certain forms characteristic for smaller areas are also known. Iron knives and ceramic whorls, as well as numerous ceramic vessels are also found in female graves. Yet the grave goods are characteristic for the burials of both sexes and have a more symbolical or social meaning.

Wear and jewelry from female graves in Zvonimirovo show that the deceased were cremated dressed, while the grave goods were added during the laying down of cremated remains in graves. Traces of burning are shown by almost all glass bracelets that lost their original form, as well as a large number of glass beads and bronze fibulae and belts, but not on iron belts and fibulae, since the melting point of iron is higher, on a temperature not achieved during the cremation process. Cremation in attire, together with pieces of wear and jewelry and their placing into graves shows that this was an important part of the outward expression of their identity that they kept with them also in the otherworld.

Based on the results of the excavations and the typological-chronological analysis of the finds we have concluded that the Zvonimirovo cemetery dates from the Middle La Tène period and belongs to the eastern border territory of the Mokronog Group of the Taurisci (Mokronog IIb), with noticeable influences from neighboring communities, in the first place the Scordisci, and probably also with a noticeable continuity of a part of the autochthon Pannonian population (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001; GUŠTIN 2003; DIZDAR 2005; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005; DIZDAR 2007). The affiliation of the cemetery mostly relies on characteristic combinations and pieces of female wear, while the recognition of influences of neighboring communities also relies on the analyses of finds from female graves and certain forms of ceramic vessels that testify to the intensity of generated contacts on the wider western Pannonian and south-eastern Alpine area. The importance of the Zvonimirovo cemetery lies in the finding of grave units with objects considered characteristic both for the dominating Taurisci female wear, but also for that of the Scordisci, producing unique combinations. For now the question remains whether we are dealing with imports or some »foreigners« al-

so arrived that brought with them certain pieces of their attire probably adding to them certain elements of the identity of the community that accepted them.

Through an analysis of certain pieces of female wear from the Zvonimirovo cemetery, but also from other sites affiliated with the group, in this case iron plaited belts and certain forms of iron and bronze fibulae, we have tried to verify the assumptions of its similarities or differences in relation to combinations of Middle La Tène female wear on the wider south-eastern Alpine and western Pannonian area. Pieces of female wear still remain among the most important focal points in our familiarity with the chronological development of the Mokronog Group.

Iron belts composed of twisted connected joints are among the most essential parts of female wear. A thorn-shape buckle quadrangular in cross section ending in a pellet or small plaque is on one end of the belt, with a loop on the other. Taking into consideration the structure and endings of belts, as well as the mode of connecting joints, so far several variants of iron twisted belts were recognized from the Zvonimirovo cemetery. Two-part belts are characteristic for the first variant, composed of two parts, the shorter being composed of a smaller number of joints and with two larger loops at its endings, and a longer part ending in a loop at one end and a buckle on the other. These are the belts of the Mokronog type and they are considered as characteristic offering in male warrior graves dating to the Mokronog I phase (GUŠTIN 1984: 327; BOŽIČ 1987: 869. sl. 43,3; 1999: 209), but they are also recorded in female Middle La Tène burials as part of the female wear, which is confirmed by the grave 194 from Kapiteljska njiva, dating from the Mokronog IIa phase (KRIŽ 2005: 24, T. 56,2,5).

The largest number of female graves in Zvonimirovo contained single-part belts composed of figure eight, two times twisted and connected joints (RAPIN 1995: 282, Fig. 3; SCHÖNFELDER 1998: 86–87, Ab. 6,10), with a buckle on one and a loop on the other end. The belts appear in two variants, depending on the presence of the so-called band joint that connects two parts of the belt. The basic form is that of single-part belts consisting of twisted joints, such as that from the grave LT 12 (T. 2: 3). These same belts, appearing in the cemeteries of the Mokronog Group, were recognized as the Brežice 2 type, appearing in male warrior graves of the Mokronog IIa phase, and it is supposed that they served as suspenders for sheathed swords. But the Brežice 2 type of belts appear in contemporaneous female burials (GUŠTIN 1977: 71, T. 7,1; GUŠTIN 1984: 330; BOŽIČ 1987: 874, sl. 44,4; 1999: 210), with a continuous presence during the Mokronog IIb phase (GUŠTIN 1984: 333; BOŽIČ 1987: 876; 1999: 210; JOVANOVIĆ A. 2007: 39). For this reason we are inclined to suggest that we should continue to refer to the belts coming from male burials of the Mokronog IIa phase as the Brežice 2 type, while those from Middle La Tène female burials should be referred to as the Zvonimirovo LT 12 type.

The appearance of the Zvonimirovo LT 12 iron belts in female burials of the Mokronog IIa phase is documented by the Brežice grave 49 (T. 1: 3) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7). Single-part belts from female graves 6 and 7 from Mokronog (T. 1: 2) are contemporaneous with the former (GUŠTIN 1977: 71, T. 11,3, T. 12,11). To the later phase, Mokronog IIb, belongs the belt from the Dobova grave 26 (T. 1: 4) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 20,1; BOŽIČ 1987: 876, T. LXXXVII,12). The largest number of analogies for the single-part plaited belts of the Zvonimirovo LT 12 type is found in the Slatina cemetery (T. 2: 1–2). The graves are also dated to the Mokronog IIb phase (PIRKMAJER 1991: T. 5,25–27, T. 12,79–80, T. 17,115, T. 18,129–131). Single-part twisted belts were also found in Mokronog (T. 1: 1) (GABROVEC 1966: T. 4,3), Formin (PAHIČ 1966: 281–282, T. 6,5–6,11) and Valična vas (TERŽAN 1975: 690, T. 22,5–7), as well as in several other sites in the south-eastern Alpine area, such as Klagenfurt (DOLENZ 1957: 54, 58, Abb. 7,6) or Frohnleiten (KRAMER 1994: 30, T. 25). Grave 6 from Osijek (SPAJIČ 1954: 10–11, T. II,17; MAJNARIĆ

PANDŽIĆ 2007: 116, sl. 2,1) testifies to the fact that these belts could be a part of Middle La Tène female wear of the Scordisci.

The second type of belts also consists of twisted joints, but it is divided into two parts, a longer one with a buckle and loop on its endings and a shorter, ending in two loops. The loop of the longer part and one of the loops of the shorter – sometimes in the form of a letter D – are connected to each other with a band joint consisting of two plaques entwined around the loops, while in the middle they are connected with a pin, on whose head a cross or a line could be represented, probably filled with enamel. A same motif often decorates a pellet on the end of the buckle, while the joints nearer to the buckle could additionally be ornamented with slanted incisions. Belts with band joint were found in graves LT 5 and 6 (Fig. 1; T. 3: 7). The largest number of belts of the described variant comes – at the present – from the Zvonimirovo cemetery, and we would like to propose – so that they could be distinguished from the former variant – that they should be referred to as the Zvonimirovo LT 6 type.

Analogies for the Zvonimirovo LT 6 belt type are not very numerous. The closest analogies, beside – perhaps – the already mentioned belts from the Brežice grave 49 (T. 1: 3) and Dobova grave 26 (T. 1: 4) (GUŠTIN 1984: 333, Abb. 18,7, Abb. 20,1), are recorded in female grave 193 from Kapiteljska njiva (T. 3: 3) (KRIŽ 2005: 24, T. 55,4) and in grave 42 of the Magdalenska gora tumulus V (T. 3: 1) (HENCKEN 1978: 40, Fig. 164c). A part of the belt with a band joint drawn through the single preserved loop comes from the Osijek cemetery (T. 3: 2) (SPAJIĆ 1956: 52, T. XII,4). The appearance of the Zvonimirovo LT 6 type of belts during the LT C1 period is affirmed by the finds from the Magyarszerdahely (T. 3: 4) (HORVÁTH 1987: 96, Pl. XIV,11) and Sárosd (T. 3: 5) (TOMPA 1937: 112, T. 53,6–7) cemeteries.

Both types of analyzed iron belts, Zvonimirovo LT 12 and LT6, composed of twisted and connected joints with a buckle on one and a loop on the other end, represent in the Zvonimirovo cemetery a characteristic piece of female wear dating from the Mokronog Ib phase, although they are documented on other sites already during the Mokronog Ia phase or LT C1 (for example, Brežice, Magyarszerdahely). Analogies are documented – beside on the Mokronog Group cemeteries – on the Scordisci sites in eastern Slavonia and Sarmatia, in Styria, Transdanubia and south-eastern Slovakia (Map 1), which shows that these are the forms representing a characteristic part of the Middle La Tène female wear in the south-eastern Alpine and western Pannonian area.

The Brežice type iron buckles are found together with iron and bronze belts in female graves at Zvonimirovo; they are believed to be one of the most characteristic pieces of Middle La Tène female wear of the Mokronog Group (GUŠTIN 2003). At the Zvonimirovo cemetery they are found both in rich and average graves, which confirms their importance in outward representation of identity within the community of the deceased (TOMIČIĆ-DIZDAR 2005: 97–101). According to M. Guštin, they were used for buttoning up of a cape or a cloak (GUŠTIN 2003: 324, sl.), although they were possibly pendants with symbolic value hanging from an iron or bronze belt (BOŽIĆ 1987: 875–876; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001: 86). The discovery of a buckle in grave 194 at Kapiteljska njiva argues for the latter, since it was found together with the shorter part of the iron two-part belt ending in two larger loops (KRIŽ 2005: T. 56,6). The Brežice type buckles, no matter what their use was, remain one of the basic characteristics of the Middle La Tène female wear of the Mokronog Group, with individual finds in cemeteries on a wide south-eastern Alpine and western Pannonian area (Map 2) (GUŠTIN 1984: 340; BOŽIĆ 1987: 886; GUŠTIN 2003: 327; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005: 97–101, Karta 5). The aforementioned finds outside of the territory of the Mokronog Group perhaps indicate the movements of individuals; in this case, a possibility of marriage relationships between different Celtic communities on a wide south-eastern Alpine and western Pannonian area, although one should not exclude the possibility they were objects of trade.

Similar facts on common forms of Middle La Tène female wear are supported with finds of iron and bronze fibulae from the Zvonimirovo cemetery. For certain forms analogies were documented on the wide territory of the La Tène Culture, while other types are distributed on the area of south-eastern Alps. From one to six fibulae are found in female graves, most often bronze, while iron fibulae were found in a smaller number of burials. Considering the mode of connection of the leg with the bow and the form and partitioning of the leg, the fibulae from the Zvonimirovo cemetery belong to three main groups that can be further subdivided in numerous variants: fibulae with two pellets; fibulae with one pellet (iron) or with variously plastically partitioned leg or bow (bronze); smooth fibulae.

An example of wide distribution of a form are iron and bronze fibulae with two pellets (*Kugelfibeln*) that are of somewhat more modest dimensions compared to iron fibulae of similar characteristics from male burials (BIEGER 2003: 19–21). The fibulae have a long leg with one pellet, while the other is placed on the junction of the leg and bow. The fibulae spirals consist of four to eight coils connected from the outside. Taking into account the placement of the pellets, the fibulae from Zvonimirovo belong to the form A (BIEGER 2002: 55–58, Abb. 1–2; 2003: 4–16; Abb. 2–3).

Iron fibulae with two pellets were found in graves LT 1 (T. 4: 19) and LT 11 (T. 4: 18), while a pair of them was found in grave LT 12 (T. 4: 20–21). With their form and size these fibulae are completely alike the bronze fibulae appearing in large numbers in female graves at Zvonimirovo; they were worn in pairs, as shown in grave LT 12 (T. 5: 11–14). The fibulae have a long leg bent in an sharp angle or in a U-form.

Analogies for iron and bronze fibulae with two pellets are documented at other cemeteries of the Mokronog Group, but also in a wider Pannonian-Danubian area. Iron fibulae with two pellets were found in female graves in Mokronog (T. 4: 7) (GUŠTIN 1977: 71, T. 12,2; BOŽIČ 1987: 876, sl. 45,15), Dobova (T. 4: 6) (GUŠTIN 1984: 330–331, Abb. 19,22) or Slatina (T. 4: 1–5) (PIRK-MAJER 1991: T. 18,124–126), dating from the Mokronog IIa–b phases. The facts are confirmed by the Kapitelska njiva excavations, where the iron fibulae with two pellets are dated to a later phase of the Mokronog IIa phase (LT C1b) or to the Mokronog IIb phase (T. 4: 9–17).²⁷ Iron fibulae with two pellets were found in the Scordisci cemeteries, evidenced by the find of a fibula in the grave 9 at Osijek (T. 4: 8) (SPAJIĆ 1954: 13, T. V,29). A fibula with two pellets from the grave 13 in Bodroghalom (HELLEBRANDT 1999: 190, Fig. 125,1) is dated to the LT C1 period. Similar iron fibulae from the Manching-Steinbichel cemetery were mostly found in female burials, although they were also found in male burials, and are dated to the LT C1–C2 (KRÄMER 1985: 77, 85, T. 3,1, T. 19,5, T. 23,4, T. 25,2–5; GEBHARD 1989: Abb. 42,9–10; 1991: 22, 86, Abb. 7, T. 42,647). Smaller form A2 iron fibulae, 4,0–6,0 cm long, believed to be a part of female wear, are recognized as the Grait-schen variant, for which a four or six coiled spiral is also characteristic. The fibulae are dated in the LT C1b–C2 (BIEGER 2003: 32–33, 77, Abb. 20, Karte 22).

A somewhat larger number of bronze fibulae are known, with two pellets with four to eight coiled spirals connected on the outside. The closest analogy for the Zvonimirovo finds comes from Sisak (T. 5: 5) (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1970: 65, sl. 3,1). Among the Mokronog cemeteries bronze fibulae with two pellets are documented in female graves dated to the Mokronog IIa–b phase (GUŠTIN 1984: 330–331; BOŽIČ 1987: 874, 876; 1999: 210). Among earlier specimens (LT C1b) one could enumerate the fibula from a double grave in Spodnja Slivnica (T. 5: 1) (ŠRIBAR 1957: 142, T. II,4; GUŠTIN 1977: T. 14,4; BOŽIČ 1987: 874, T. LXXXVI,13. The fibulae from Valična

²⁷ KRIŽ 2001: 98, kbr. 148, 107, kbr. 205; KRIŽ 2005: 22, T. 9,5–6, T. 48,3–4, T. 48,4–6, T. 55,6, T. 56,4, T. 60,5. Female graves 114, 175, 176, 193, 194, 200, 266.

vas are of similar typological characteristics (T. 5: 2–3) (TERŽAN 1975: 686–687, T. 4,10,12). Grave 35 from Brežice, with its pair of bronze fibulae with two pellets, is dated to the Mokronog IIb phase (JOVANOVIĆ A. 2007: 35, 53, sl. na str. 34D, kat. br. 31). A form A bronze fibula with two pellets is known from Ptuj (LUBŠINA TUŠEK – KAVUR 2009: 127).

Bronze fibulae with two pellets are numerous in the Scordisci sites. In a LT C1b grave 6 from Osijek a pair of bronze fibulae with two pellets was found (T. 5: 6–7) (SPAJIĆ 1954: 11, T. II,16; MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2007: 116, sl. 2,3–4). A bronze fibula with two pellets from Gomolava is considered as one of the earliest documented specimens from this fortified Scordisci settlement and it is dated to the second half of the 2nd c. BC (JOVANOVIĆ B.-JOVANOVIĆ M. 1988, 84, T. XLI,3), although it is probably somewhat earlier and belongs to the first half of the 2nd century; together with certain types of glass bracelets, it testifies to the earlier beginning of the settlement. Two bronze fibulae with two pellets come from Zemun; a spiral with coils connected on the inside is preserved on one of them (T. 5: 8–9) (TODOROVIĆ 1971: 139, T. LXIV,4–5), not unlike a fibula from the area of Smederevo (TODOROVIĆ 1968: 52, T. X,3), which is considered a typological characteristic of the LT C1 phase. This is confirmed by the find of fibula with two pellets and an inside string from Brestovik (TODOROVIĆ 1968: 140, T. VII,1). A bronze fibula with two pellets was found at the site of Čair in Stari Kostolac (T. 5: 10) (SPASIĆ 1992: 6, T. I,3). Bronze fibulae with two pellets were also found in cemeteries from the northern parts of the Carpathian basin where they are dated to the LT C1b (BUJNA 1982: 336, 344, Abb. 4). A bronze fibula with two pellets and a spiral with six coils connected at the outside comes from grave 11 at Manching-Steinbichel (KRÄMER 1985: 77, T. 4,8).

Different forms of bronze fibulae with two pellets are documented in border areas, as well as outside the territories occupied by the La Tène Culture. We know of a bronze fibula with two large-size pellets from Donja Dolina (T. 5: 4) (TRUHELKA 1904: 145, T. LXXXI,14; MARIĆ 1963: 75, T. I,24; 1964: 49, T. XX,5) and from female grave 150 at Sanski most (FIALA 1899: 104, Fig. 153). Bronze fibulae with two pellets are numerous in Japodian cemeteries at Ribić and Jezerine and they show certain typological characteristics found also in the south-eastern Alpine and Pannonian area, which perhaps testifies to the fact that these were the products of local workshops (RADIMSKÝ 1895: Fig. 420, Fig. 508; ČURČIĆ 1900: 21, Fig. 26; MARIĆ 1968: 30–31, T. IX,4).

It is claimed that the bronze fibulae with pellets (form A2, B, and C) are most often found in the northern parts of Europe and in the area between the Sava and Drava rivers (BIEGER 2003: 18, Karte 8). Fibulae of the A2 form (size 4,0–6,0 cm) are separated out as the Jüchsen variant, for which a spiral composed out of four to six coils is characteristic. They are believed to be a part of female wear and were worn in the area extending from the northern Europe to the southern Pannonia (BIEGER 2003: 32, 75–77, Abb. 19, Karte 22), but they are especially frequent in the south-eastern Alpine and southern Pannonian area. On the basis of fibulae found in graves one can conclude that they were a characteristic form of Middle La Tène female wear (LT C1b–C2), which concurs with chronological facts pertaining to wearing iron fibulae with two pellets. This type of fibulae originated during the LT C1, when fibulae had shorter and sharply bent legs, spirals consisting of smaller number of coils, and pellets of larger diameter (for example, Sisak, Donja Dolina, Osijek). Furthermore, the spiral can be connected with the string from the inside (for example, Zemun). Their production continued during the LT C2, when the fibulae have long U-shaped bent legs and larger spirals, until they were in the mid-2nd c. suppressed by partly contemporaneous simpler smooth bronze fibulae. Taking into consideration numerous iron and bronze fibulae with two pellets, one can assume that they were an important part of Middle La Tène female wear of the Mokronog Group. But it is a form that shows a wide supra-regional distribution, for which reason they should not be considered as characteristic solely for the Mokronog Group.

A different distribution is shown – at the present state of research – by certain forms of bronze fibulae with moulding on legs and variously executed connection of bow and leg. In this group belong the bronze fibulae of the Zvonimirovo LT 5 type and fibulae with rhombic hammered bow; the fact that they were present at the Zvonimirovo and other south-eastern Alpine cemeteries shows that they were characteristic pieces of Middle La Tène female wear of the Mokronog Group.

Bronze fibulae of the Zvonimirovo LT 5 type have – at the end of the long leg, before its contact with the bow – a larger palm-like moulding flattened in its lower part. Before the leg's ending there is another smaller biconic swelling, while the leg is attached to the bow with a moulded joint decorated on the upper side with plastically executed V-motive or transversal grooves. The higher bow, trapezoidal in form, circular, oval or triangular in cross section, widens or enlarges towards the spiral with joins connected from the outside (Fig. 2) (DIZDAR 2007a: 36, sl. 3; 2008: 44, sl. 2; 2009: 51–52).

The only analogy for numerous finds from the Zvonimirovo cemetery is found in the fibula from the grave in Brestje dated to the Mokronog IIa phase, probably its later phase (Fig. 3) (PAHIČ 1966: 288, T. 1,7; GUŠTIN 1977: 71, T. 15,1; BOŽIČ 1987: 874; 1999: 210). The finds from Zvonimirovo show that the fibulae of this type appear also during the Mokronog IIb phase and they are only known from the two above mentioned sites from Podravina, which makes it hard to consider them simply as products of some of the Podravina workshops, although larger number of finds of different variants in Zvonimirovo suggest precisely that possibility.

Bronze fibulae with smooth or ornamented larger and smaller pellets of the leg and smooth or rhombic or trapezoidal hammered bow were also found in Zvonimirovo. The leg is attached to the bow with a moulded joint that could also be ornamented (DIZDAR 2008: 44). Analogies for these fibulae are found in a larger number of sites in the south-eastern Alpine area, especially on the Mokronog Group cemeteries in Valična vas (GABROVEC 1966: T. 25,9; TERŽAN 1975: 687, T. 5,5), Kapiteljska njiva and Kandija in Novo mesto (KNEZ 1966: 399, T. 7,1; KRIŽ 2001: kbr. 372, kbr. 429), Bela Cerkva (STARE 1973: T. 54,3), as well as at the Vinica cemetery (GABROVEC 1966: T. 16,3,5–6, T. 31,7–8; FREY – GABROVEC 1969: 18, T. 4,1; DOBIAT 1982: 40, T. 7,3–4). A fibula from Klagenfurt is the one that is most similar to the finds from Zvonimirovo (DOLENZ 1957: 46–47, 56, Abb. 3.). Those fibulae were considered characteristic for the Vinica Group, under whose influence they started to appear in the Dolenska sites and in the wider south-eastern Alpine area (TERŽAN 1975: 687, Karta 2). Taking into consideration the new finds from Zvonimirovo and Kapiteljska njiva, we can assume that they were a characteristic part of Middle La Tène female wear not only in the Vinica group, but also that they were a part of the wear of the Taurisci Mokronog Group (LT C1b–C2).

On the basis of the typological-chronological analysis of the finds, the Zvonimirovo cemetery is attributed to the territory of the Mokronog Group (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2001; GUŠTIN 2003; DIZDAR 2005; TOMIČIĆ – DIZDAR 2005; DIZDAR 2007). Numerous analogies were documented from the eastern and central Slovenian cemeteries, especially from those in the Slovenian Podravina, which, together with the Croatian part of the region, forms a unified whole with the Drava as the factor that binds them together. When defining the cultural affiliation of the Zvonimirovo cemetery, more important were the grave offerings of the female wear, whose combinations are considered more characteristic than the offerings of weapons, toilet accessories, and pieces of wear found in male burials both in the south-eastern Alpine and Pannonian area and north and west of the Alps. Considering the position of the cemetery in central Podravina, along an important natural communication connecting the south-eastern Alpine with the Danubian area, it is of little surprise that we have recognized certain finds that can be associated with the Scordisci from the neighboring area of the eastern Slavonia. The recognized combinations of female wear show – with their variety

and the sheer number of characteristic pieces – that the heritage of the Mokronog Group is dominant. But it is interesting to find the Brežice type buckles or the Zvonimirovo type fibulae found together with bronze belts composed of lyres and anthropomorphic joints or fibulae with figure eight coils on the bow, representing characteristic forms inherited from the La Tène Culture in the eastern parts of the Carpathian basin. Their grouping into specific combinations occurred in central Podravina, representing a zone of contact, that is, a border area of the western Pannonian legacy of the La Tène Culture joined by the south-eastern Alpine area tradition on the one and the eastern »circle« – well represented in the material legacy of the Scordisci – on the other side. A clear boundary between the two abovementioned »circles« does not exist, but we can speak of a zone of intermingling, spreading from the right bank of the Danube towards the west, encompassing the Zvonimirovo cemetery; but the latter, as evidenced by the dominating legacy, belonged to the so-called western circle, that is, the Mokronog Group, who approached the uttermost point of their expansion or dominance on the eastern slopes of the Bilogora. A similar conclusion is affirmed by certain forms of ceramic vessels, while only the smaller number of ceramic vessels was derived from the Scordisci identity (the kantharos). It is interesting that until now not a single grave was found that could be attributed – on the basis of her wear – to a stranger, that is, a Scordisci woman. But the possibility that some women arrived through exogamy to central Podravina should not be excluded, bringing with them parts of their identity (for example, bronze belts with lyre joints) but taking over some characteristics of the community they were joining (for example, the Brežice type buckles). One should not be so rash to exclude the possibility that autochthon Pannonian base also influenced the origin of specific Mokronog female wear in central Podravina, but at this moment it could be recognized only in certain hand-made ceramic forms (DIZDAR 2005), whose »latèneization« was accomplished from two areas, from the west within the frame of the Taurisci and from the east, arriving with the legacy of the Scordisci.

The analysis of of female wear from the Zvonimirovo cemetery has shown that certain forms demonstrate a wide distribution and relation to the Middle La Tène female wear in use between the eastern Alpine slopes, Sava and Danube, sporadically even unto the southern and western slopes of the Carpathians. These were, in the first place, iron belts composed of twisted joints of the Zvonimirovo LT 12 and LT6 types, as well as bronze and iron fibulae with two pellets that were most intensively worn – considering the documented analogies – during the second half of the 3rd and the first half of the 2^c. BC (LT C1b–C2). Among the supra-regional Middle La Tène types we may enumerate certain forms of ring-shape jewelry, such as bronze anklets with three or four calottes, recorded in the burials of the Mokronog IIa phase, that is, their presence helps determining the precise chronological position of those graves in which they were combined with the aforementioned belt or fibulae forms, for which it is impossible to determine such precise chronological position. On the other hand, iron twisted belts, as well as fibulae with two pellets from the Zvonimirovo cemetery are dated to the Mokronog IIb phase through the presence of glass bracelets made out of colorless glass and with traces of yellow foil on the inside (series 25 and 27). The Brežice type buckles as well as certain types of bronze fibulae – such as the Zvonimirovo type fibulae or fibulae with rhombic hammered bow, also documented in burials dated to the Mokronog IIa–b phase, that is, the second half of the 3rd and the first half of the 2nd c. BC – could also be considered a characteristic part of the Middle La Tène female wear of the Mokronog Group. These forms are found less frequently in neighboring areas and could represent the evidence for exchange of goods/trade or testify to the existence of exogamic relations between different communities inhabiting the area between the eastern Alps and the Danube.

The analyses have shown that some pieces of female wear could not be dated more precisely within the Middle La Tène period (LT C1 or C2), but, on the other hand, this is made possible

through an analysis of certain weapons found in male graves as well as some forms of ring-shape jewelry from the female graves. Pieces of female wear and jewelry from the Zvonimirovo cemetery arranged in various combinations are offering at this moment a better possibility for recognizing identifiable regional patterns of wear on the basis of which one can distinguish among individual proto-historic identities. Naturally, it is not completely safe to base one's conclusions solely on the excavation of a single cemetery, and it is not wise to associate objects of different cultural affiliation with certain proto-historical ethnicities. It is thus necessary to initiate excavations of other potentially significant sites that could help solving the settlement pattern of the central Podravina area during the Late Iron Age with the Taurisci as the most important political, military and economical subject, but also of other parts of northern Croatia, where numerous communities settled, especially those of the autochthon Pannonian origin. A large contribution to our knowledge of those was provided through decades of her productive work by our respectable colleague Dubravka Balen-Letunić, to whom we dedicate this paper, and we look forward to our future meetings during the excavations in Zvonimirovo.

Rukopis primljen: 31.XII.2009.

Rukopis prihvaćen: 6.I.2010.

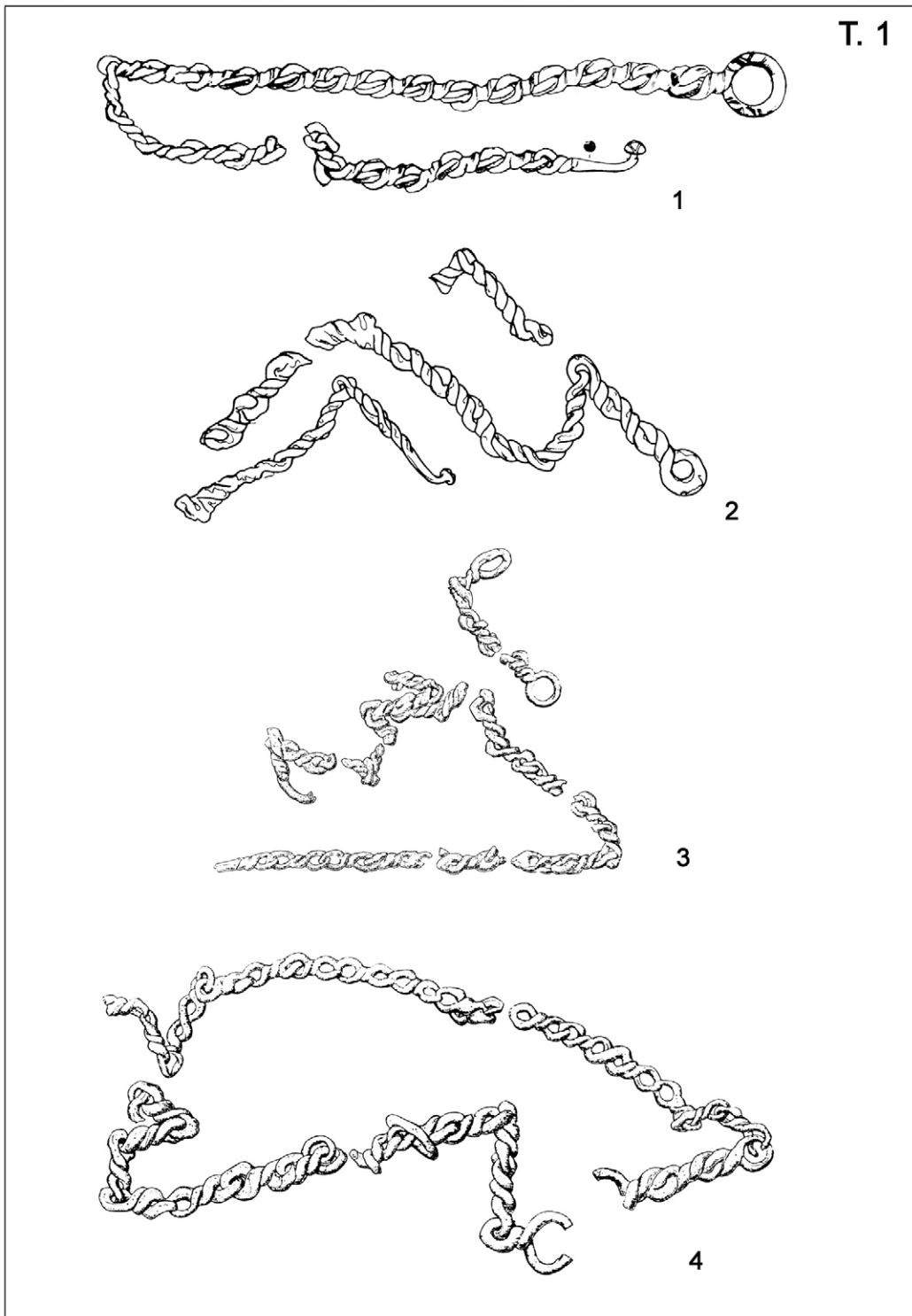

Tabla 1 – Plate 1

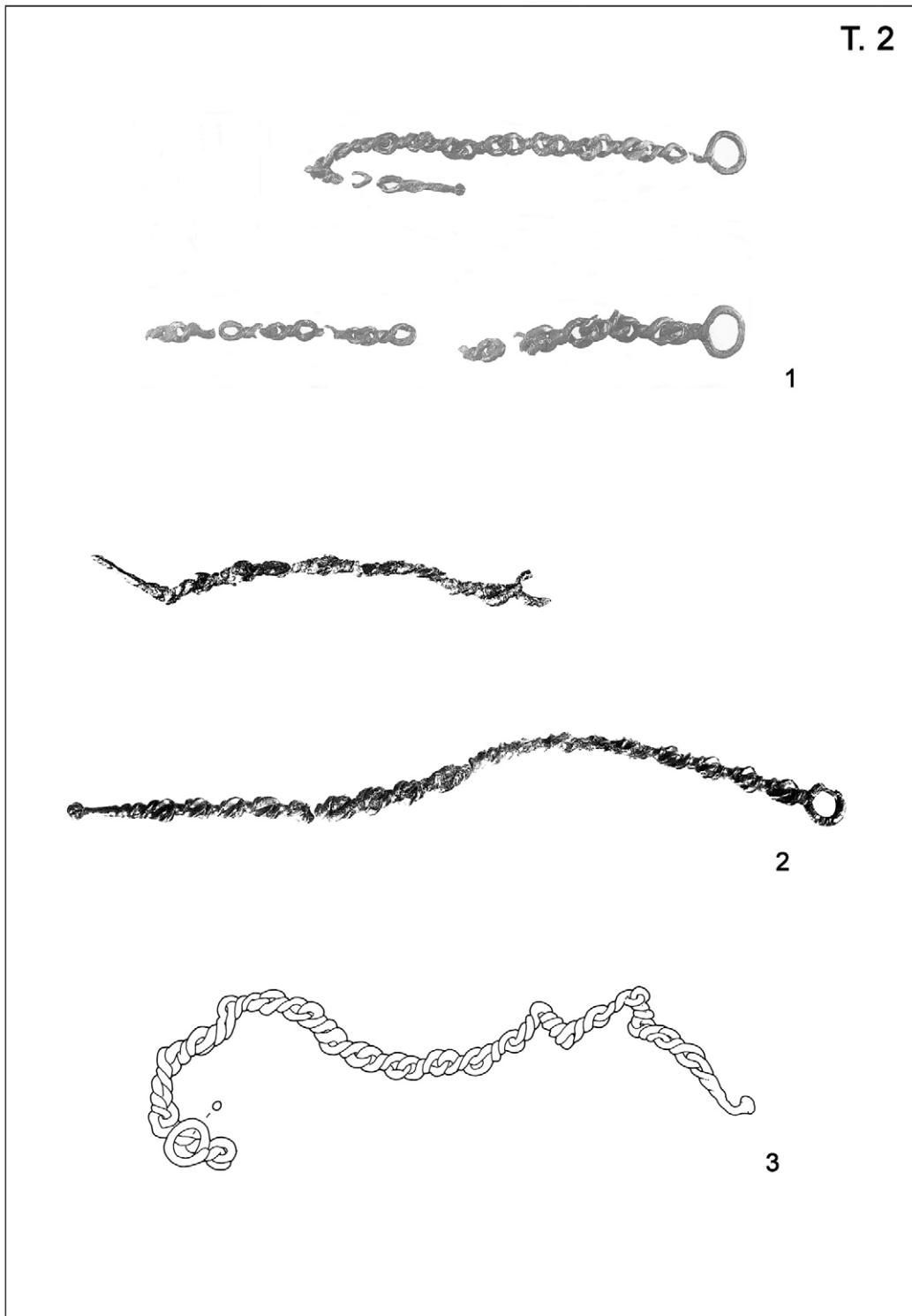

Tabla 2 – Plate 2

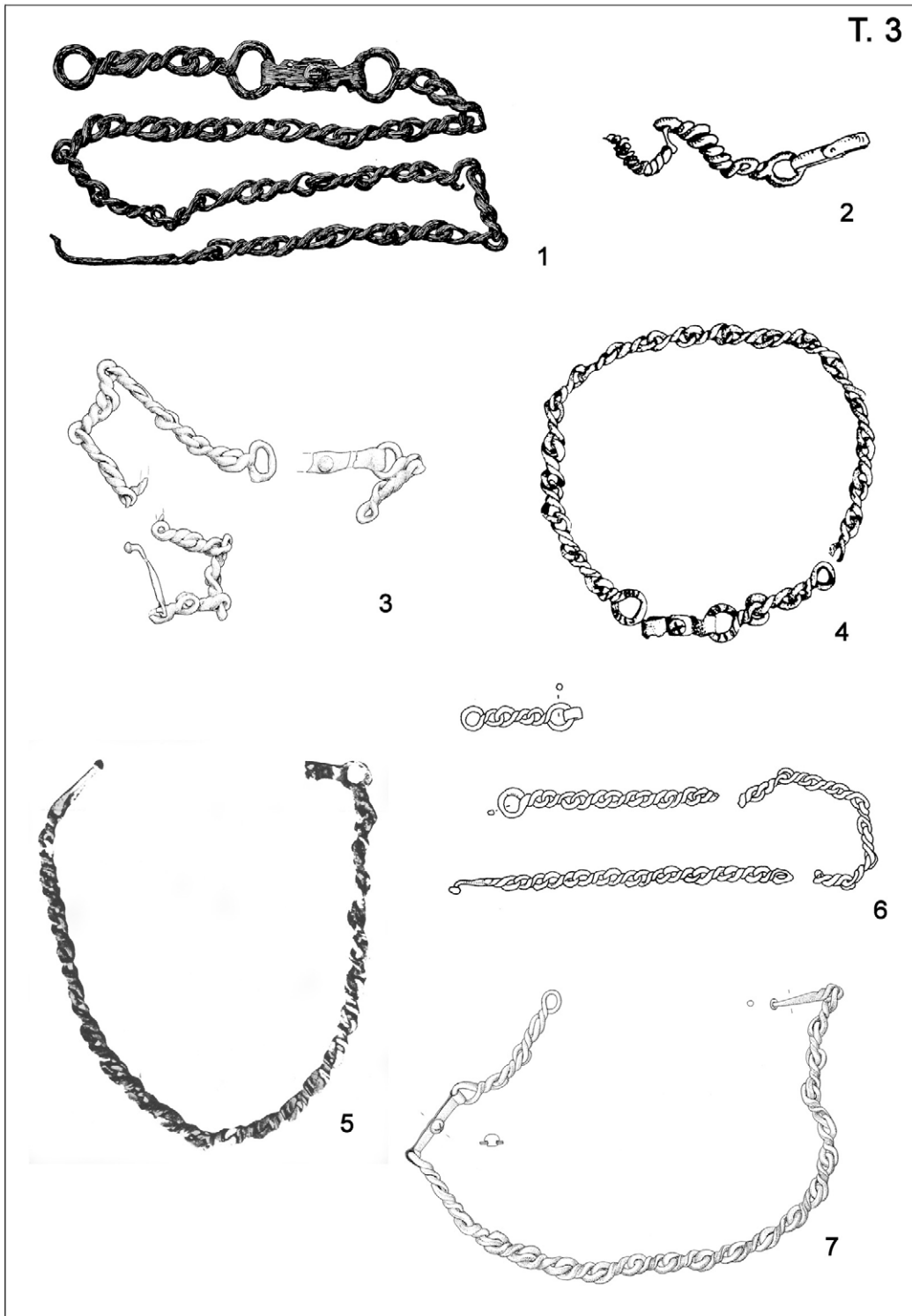

Tabla 3 – Plate 3

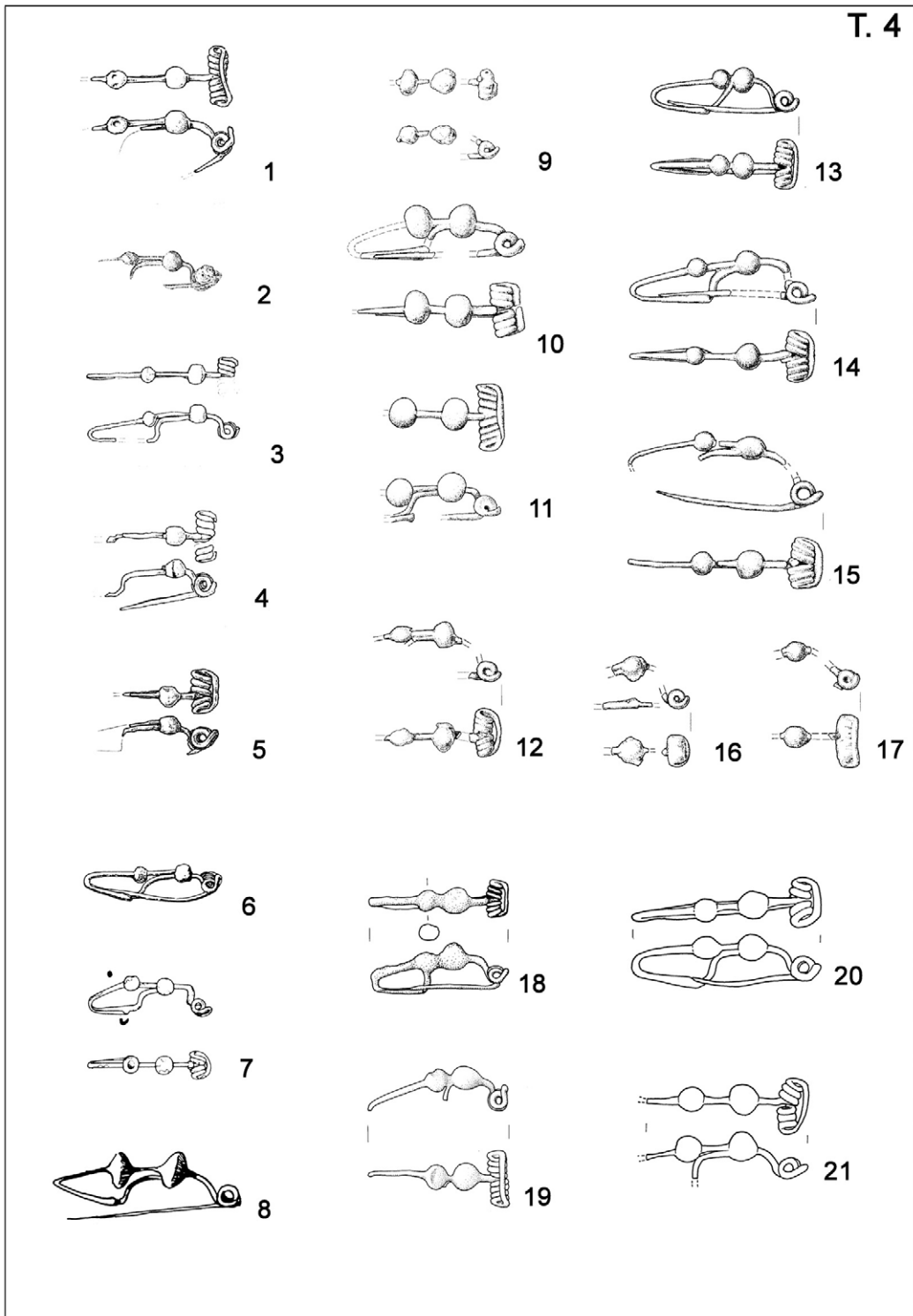

Tabla 4 – Plate 4

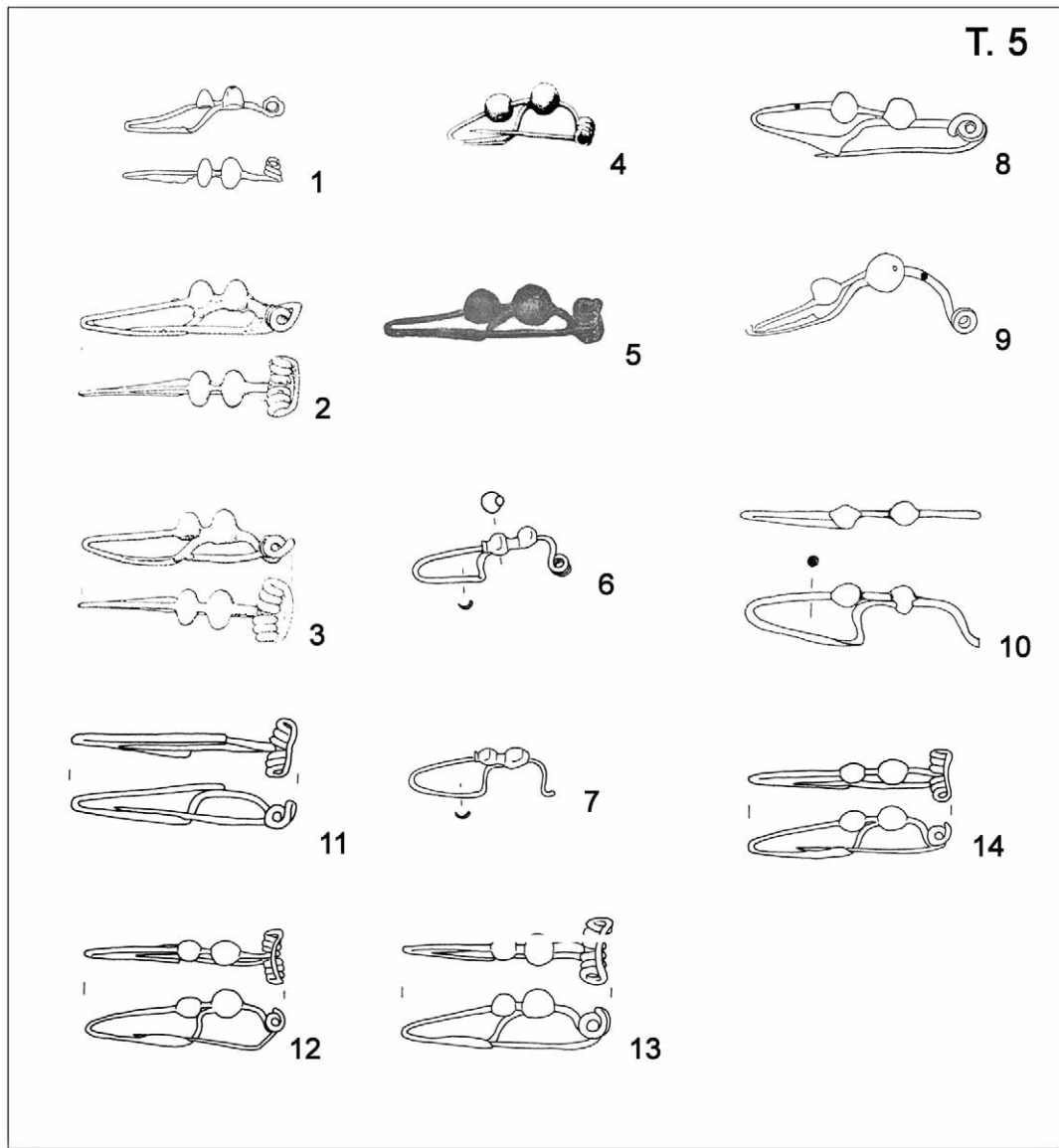

Tabla 5 – Plate 5